

Міністерство освіти і науки України
Мукачівський державний університет
Кафедра туризму і географії

Туризм на природоохоронних територіях

методичні рекомендації до вивчення
дисципліни

для студентів денної та заочної форм навчання
спеціальності 242 «Туризм»
ОС «Бакалавр»

Мукачево
МДУ 2019

УДК 338.484:502.171(072)(075.8)

*Розглянуто та рекомендовано до друку науково-методичною радою
Мукачівського державного університету
протокол № 5 від 19.12.2019р.*

*Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри туризму і географії
протокол № 7 від 08.11.2019р.*

Укладачі

Машіка Г.В.-д.геогр.н.,доц.,завідувач кафедри туризму і географії МДУ
Кампов Н.С. – ст. викладач кафедри туризму і рекреації МДУ,

Рецензент: Мілашовська О.І.-д..е.н.,проф.,завідувач кафедри готельно-ресторанної справи

Туризм на природоохоронних територіях: методичні рекомендації до вивчення дисципліни для студентів денної та заочної форм навчання спеціальності 242 «Туризм» ОС «Бакалавр» / укладачі Г.В. Машіка, Н.С Кампов(1,7 авт.арк.) – Мукачево: МДУ, 2019.-66с.

Методичні рекомендації до вивчення дисципліни Туризм на природоохоронних територіях містять вихідні дані щодо вивчення тем курсу; контрольні і домашні завдання для підготовки до семінарських (практичних) занять та СРС студента; питання та завдання для самоконтролю і контролю досягнутих результатів навчання; розподіл вагових коефіцієнтів оцінювання навчальної дисципліни, список рекомендованих джерел.

Зміст

Вступ.....	4
Зміст питань за темами, модулями дисципліни та методичні вказівки щодо їх вивчення.....	6
Контрольні і домашні завдання для СРС.....	37
Питання та завдання для самоконтролю та контролю досягнутих результатів навчання.....	53
Критерії оцінювання СРС.....	54
Глосарій	56
Список рекомендованих джерел.....	64

ВСТУП

Курс "Туризм на природоохоронних територіях" передбачає ознайомлення студентів з організацією функціонування однієї з альтернативних форм туризму - туризму на територіях та об'єктах природоохоронного та природо-заповідного фонду, а саме, на території національних і ландшафтних парках. Курс дисципліни спрямований на формування у студентів навиків організації і просування туристичного продукту в межах природоохоронних та природо заповідних територій.

Мета навчально-методичної розробки – оволодіти знаннями і навиками щодо планування туристичного господарювання та розробки і реалізації екологічних турів на природоохоронних територіях.

Завданнями навчально-методичної розробки є: сформувати знання, щодо об'єктів природоохоронного та природо-заповідного фондів; ознайомитися з особливостями організації природоохоронних та природо-заповідних територій; сформувати вимоги до відвідування природоохоронних та природо-заповідних територій; оволодіти підходами розробки екотуристичних продуктів природоохоронних та природо-заповідних територій; отримати навиків основ планування і управлінського забезпечення організації сталого туризму на територіях і об'єктах природоохоронного та природо-заповідного фондів.

Предметом вивчення дисципліни «Туризм на природоохоронних територіях» – вивчення, виділення, резервування, проектування та функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду та можливості їх використання в туристичній галузі.

Вивчивши курс „ Туризм на природоохоронних територіях” студенти повинні

Знати: предмет, об'єкт, завдання курсу; перелік природоохоронних та природо-заповідних територій об'єктів; функціональні зони, особливості їх виділення та види рекреаційного навантаження в межах функціональних зон різних природоохоронних та природо-заповідних територій та об'єктів; визначення режимів збереження природного середовища в межах різних природоохоронних та природо заповідних територій; основні напрямки використання природоохоронних та природо-заповідних територій в туристичній сфері; міжнародний досвід використання природоохоронних та природо-заповідних територій в туристичній діяльності; особливості формування регіональної, загальнодержавної та світової екомережі на основі поєднання територій, що охороняються.

Вміти: визначати режим різних природоохоронних та природо-заповідних територій та об'єктів; проводити функціональне зонування природоохоронних та природо-заповідних територій та об'єктів; визначати можливі напрямки

розвитку туристичної галузі на територіях та об'єктах природоохоронної та природо-заповідної діяльності; застосовувати міжнародний досвід природоохоронної та природо-заповідної діяльності на об'єктах та територіях ПЗФ України.

Загальні компетентності: здатність застосовувати знання з практики; знання і розуміння предметної області і професії; здатність визначати, формулювати і вирішувати проблеми; націленість на досягнення результату

Фахові компетентності: перелік природоохоронних та природо-заповідних територій об'єктів; особливості функціонального зонування природоохоронних територій та об'єктів, режими збереження природного середовища в межах різних природоохоронних та природо-заповідних територій; основні напрямки використання природоохоронних та природо-заповідних територій в туристичній сфері; міжнародний досвід використання природоохоронних та природо-заповідних територій в туристичній діяльності

Предмет, об'єкт, завдання курсу; перелік природоохоронних та природо-заповідних територій об'єктів; функціональні зони, особливості їх виділення та види рекреаційного навантаження в межах функціональних зон різних природоохоронних та природо-заповідних територій та об'єктів; визначення режимів збереження природного середовища в межах різних природоохоронних та природо-заповідних територій; основні напрямки використання природоохоронних та природо-заповідних територій в туристичній сфері; міжнародний досвід використання природоохоронних та природо-заповідних територій в туристичній діяльності; особливості формування регіональної, загальнодержавної та світової екомережі на основі поєднання територій, що охороняються.

ЗМІСТ ПИТАНЬ ЗА ТЕМАМИ, МОДУЛЯМИ ДИСЦИПЛІНИ ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ЇХ ВИВЧЕННЯ

Тема 1. Природоохоронні території, як об'єкт вивчення дисципліни. Функції і завдання природоохоронних територій

Вихідні дані до вивчення теми

Суть природоохоронних територій полягає в тому, щоб надати знання про роль і місце природоохоронних територій, про історію в Україні й у світі; про закони заповідування і охорону заповідних територій; про природоохоронне, наукове і виховне значення Червоних книг; про проблеми збереження флори і фауни.

Задача природно заповідних територій, полягає в забезпеченні Природі спокою, збереження для неї умов розвитку за власними законами, без втручання людини. На природоохоронних територіях усе повинно бути розраховане на необхідність підтримки екологічної рівноваги, збереження краси і різноманіття ландшафтів, рослинного і тваринного світу. Стратегія природоохоронної діяльності полягає головним чином у наступному: заборона або обмеження діяльності людини на певних територіях; раціональне використання ресурсів; боротьба забрудненням тощо. Заповідні території служать банками генетичної інформації природи, матеріальною базою її рекреації; особливими науковими лабораторіями, музеями природи, її еталонами.

Предметом туризму на природоохоронних територіях є природа; сукупності рослин, тварин, грибів, мікроорганізмів, які поєднані загальною територією з неживою частиною природи і утворюють єдину динамічну систему; природні зони і ландшафти, заповідні території різних категорій і рангів.

Природоохоронні території в Україні становлять лише 5,6 % від загальної площі, а в окремих регіонах – менше 0,5 %, тоді як, наприклад, у країнах ЄС 15 %. За даними Міжнародної спілки охорони природи та природних ресурсів, у середньому один вид або підвид тварин втрачається кожного року. Понад 1000 видів птахів і тварин нині знаходяться під загрозою вимирання. Проблема збереження тварин і рослин, які населяють нашу планету, тобто збереження генофондів, створених у процесі еволюції різноманітного органічного світу, нині є актуальною і складає головну задачу заповідної справи. Вирішити цезавдання без заповідування, без вилучення певних ділянок території із ____
Вважати що об'єктом природоохоронних територій є лише території та об'єкти, які становлять природно-заповідний фонд або потенційно можуть бути до нього включеними, було б не зовсім точно. Ці території – лише арени, на яких практично вирішуються завдання заповідної справи.

Матеріальними об'єктами заповідної справи можуть виступати природні територіальні комплекси, їх компоненти (передусім – рослинність та тваринний

світ, а також геологічні утворення, водні тіла, ґрунти та інші), які становлять цінність з природоохоронної точки зору.

Природоохоронна діяльність торкається багатьох морально-етичних і ціннісних аспектів взаємодії людини з природою. Отже, ідеальними об'єктами туризму на природоохоронних територіях є морально-етичні норми людського ставлення до живої та неживої природи, її сакральна, духовна, естетична та інші «нематеріальні» цінності

Рекомендована література: [1, 2, 3, 5, 11, 13]

Тема 2. Класифікація природоохоронних територій

Вихідні дані до вивчення теми

На сьогоднішній день існує декілька міжнародних класифікацій природоохоронних територій, серед яких найбільш визнаною є класифікація МСОП, остання редакція якої була затверджена в 1994 році. Згідно із даною класифікацією, більшість природоохоронних територій світу поділяються на шість категорій. Категорія I а. Суворий природний резерват {Strict Nature Reserve) -природоохоронна територія репрезентативних зразкових екосистем, яка призначається в основному для наукових досліджень, освіти та ведення екологічного моніторингу. Об'єктами збереження є малопорушені природні території достатнього розміру, назавжди позбавлені антропогенного впливу, охороняються в дуже суворому режимі. Категорія I Б. Територія дикої природи (Wilderness Area) - природоохоронна територія незайманої природи значних розмірів, призначена для збереження природних умов без прямих антропогенних впливів. її об'єкти становлять наукову, освітню, естетичну, історичну цінність для відвідувачів, у яких є велике бажання бути наодинці зі справжньою дикою природою. Категорія II. Національний парк {National Park) - велика природоохоронна територія, яка відводиться для збереження єдності природних територій та рекреації, забезпечення духовних, наукових, освітніх потреб людини, недопущення використання екосистем не за призначенням. аціональний парк включає одну або декілька екологічних систем, незмінених або малозмінених антропогенною діяльністю людини, відзначається різноманітними типами ландшафтів, багатством рослинного і тваринного світу, геоморфологічних систем, особливо цінних у науковому, освітньому, виховному та рекреаційному аспектах, характеризується високим ступенем мальовничості пейзажів. Об'єктами збереження є достатньо репрезентативні для біогеографічного району типи ландшафтів наукового, освітнього, туристичного й рекреаційного значення. В Європі перший національний парк був створений у Швеції в 1909 році. Європейські національні парки є різних типів: деякі незначні за розмірами і лише з природними екосистемами; інші в природних екосистемах поєднують проблеми їх збереження і землекористування; треті створюються на вже, у значній мірі освоєних людиною, напівприродних територіях. На II світовому конгресі національних парків у 1972 році було визнано, що навіть заощадлива рекреація призводить до

негативного впливу на природний стан екосистем. Категорія III. Пам'ятка природи (Natural Monument) - невелика природоохоронна територія, яка виділяється для збереження унікальних, рідкісних, естетичних та пов'язаних з природою культурних цінностей. Створюються на достатніх площах для естетичної насолоди людей у районах з унікальними витворами природи (водоспади, печери, кратери гейзери, каньйони тощо). У галузі природно-заповідної справи термін "пам'ятка природи" вперше запропонував О. Гумбольдт в 1799-1804 роках. Зміст цієї категорії в багатьох країнах має свої особливості. Категорія IV. Територія управління видами та місцями їх мешкання або Резерват охорони природи (Habitat/Species Management Area, Nature Conservation Area) - природоохоронна територія, яка з метою збереження виділяється для спеціального управління (ціле направленою використання) окремими популяціями видів чи їх місце знаходженнями. Тут допускається певного рівня діяльність людини. Головними видами управління є наукові дослідження, освіта, просвіта та екологічний моніторинг. До складу таких територій часто відводять місця міграцій, розмноження тварин, деякі водно-болотні угіддя, коралові рифи, естуарії тощо, площа яких визначається потребами існування популяцій видів. З метою регулювання процесів чисельності популяцій використовують спеціальні для менеджменту біотехнічні заходи. В класифікації природно-заповідного фонду України цій категорії цілком відповідає зміст заказників.

Структура ПЗФ України включає в себе 11 категорій територій і об'єктів загальнодержавного та місцевого значення. З них за кількістю найбільшу частку мають пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища - разом біля 90% від кількості всіх існуючих об'єктів. За площею більше 80% природно-заповідного фонду припадає на заказники та національні природні та регіональні ландшафтні парки.

За даними Державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ в Україні є 607 територій і об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення, з них: 17 природних і 4 біосферних заповідників, 19 національних природних парків), 304 заказники, 132 пам'ятки природи, 17 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, їх загальна фактична площа складає 1543,2 тис. га, або близько 52% від усієї фактичної площі ПЗФ і 2,5% від площі України. З цієї площі близько 564 тис. га (біля 19% від загальної площі ПЗФ і 0,9% від території держави) — це землі, надані природно-заповідним установам у постійне користування.

Відповідно до законодавства, природоохоронними науково-дослідними установами ПЗФ загальнодержавного значення є природні та біосферні заповідники, національні природні парки, зоопарки, а також деякі ботанічні сади, дендрологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. За адміністративними одиницями площа ПЗФ України розподілена досить нерівномірно. Найменший показник заповідності, близько 1%, у Вінницькій, Дніпропетровській та Кіровоградській областях, найбільший — 9,6-14,8% - у Волинській, Чернівецькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій областях. У Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській,

Миколаївській, Одеській, Полтавській, Черкаській, Харківській областях заповідні території складають близько 2—5%, у Львівській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Чернігівській — 6-9%.

У цілому по Україні частка заповідних територій складає 4,95%. За розмірами площ серед територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення переважають об'єкти, що мають площу від 100 до 1000 га - таких налічується 34%, від 10 до 50 га - 25%, від 50 до 100 га і від 1000 до 10 000 га - по 13%, від 1 до 10 га — 8%, більше 25 тис. га - 3%, менше 1 га - 3%, від 10 до 25 тис. га - 1%

Рекомендована література: [4,5,6,7,9,]

Тема 3. Критерії і принципи відбору територій для заповідання

Вихідні дані до вивчення теми

В основу критеріїв і принципів відбору заповідних територій та визначення їх розмірів покладено біологічні, природоохоронні, наукові, рекреаційні, освітні, культурні та естетичні чинники. 1. Біологічні – забезпечення реалізації самовідродження, саморозвитку, самозбереження природного середовища. 2. Природоохоронні – забезпечення збереження видів рослин та тварин, унікальних оригінальних природних комплексів; збереження потоків живлення. 3. Наукові – достатні для одержання вірогідних та об'єктивних результатів досліджень, що забезпечують вивчення еволюційного процесу в природному середовищі, розвиток життя на Землі. 4. Рекреаційні – достатні для всього населення для відпочинку й оздоровлення. 5. Освітні та культурні – забезпечують духовні, моральні, емоційні, психічні, інтелектуальні запити і настрої людини. Адже як людина впливає на середовище, так і середовище впливає на людину. Метою створення заповідних об'єктів є збереження цінних у науковому і господарському відношенні ділянок природи, де можна зберегти для майбутніх поколінь унікальних представників рослинного та тваринного світу. В основу організації заповідних об'єктів покладено: 1. Території, найменше змінені господарською діяльністю людини. 2. Природні ландшафти, що включають цінні і рідкісні види рослин і тварин. 3. Еталони природи (поняття "еталон природи" ввів у науку В.В. Докучаєв). 4. Території, що забезпечують охорону і збереження природи, її самовідновлення, саморегуляцію, самозбереження, самовдосконалення тощо. 5. Заповідається те, чому загрожує зникнення. 6. Заповідні території бажано мати в кожному фізико-географічному, геоботанічному та лісотипологічному районі України. Проте, сьогодні процес заповідання потрібно проводити не лише на окремо взятих розрізних територіях, а заповідання території має бути комплексне (мережене або нерозрізнене). Ця ідея може бути реалізована шляхом створення густої мережі заповідних об'єктів та територій (екомережі). Метою розбудови екомережі є створення комплексної багатофункціональної природної системи. Ідея екомережі охоплює практично майже усі сфери відносин людини і довкілля, пріоритетними з яких є: 1. Відтворення і збереження територіальної й

функціональної цілісності екосистем. 2. Збереження біорізноманіття, а також ландшафтів всеєвропейського, національного і регіонального значення. 3. Посилення захисту природного раритетного різноманіття від існуючих і потенційних негативних чинників. 4. Забезпечення обміну генетичною речовиною, розселення і міграції видів, а також збереження міграційних шляхів. 5. Розширення і збагачення еволюційного простору для реліктових, ендемічних і зникаючих видів. 6. Збільшення і підтримка екологічної місткості рослинних угруповань, екосистем і ландшафтів, підвищення їх продуктивності, стабілізація екологічного гомеостазу на національному, регіональному та локальному рівнях, поліпшення стану навколишнього середовища, захист життєво важливих екологічних процесів, екосистем і ландшафтів. 7. Ренатуралізація особливо цінних деградованих екоотопів і різноманіття – просторових елементів екомережі. 8. Створення об'єднаної мережі заповідних територій різного рангу і призначення, як елемента Європейської екомережі. Збільшення площі існуючого заповідного фонду, поліпшення охорони й упорядкування категорій заповідності згідно з всеєвропейськими пріоритетами. 9. Поліпшення соціальних і економічних умов населення й сприяння переходу до новітніх економічних невиснажливих технологій господарювання. 10. Збереження історичної та культурної спадщини і самобутніх технологій господарювання. 11. Створення натурної моделі і полігонів для відпрацювання біологічних, екологічних, технологічних та соціальних елементів збалансованого розвитку. Раціональне використання окремих елементів і ділянок екомережі для розвитку туризму, освіти, традиційного господарювання тощо. 12. Підвищення рівня виховання, освіти та інформованості населення щодо значення й охорони біорізноманіття, підтримки екологічної рівноваги в регіоні та її ролі в забезпеченні збалансованого розвитку. 13. Посилення відповідальності місцевих органів влади та населення за збереження навколишнього природного середовища. З мети створення екомережі впливають наступні загальні принципи та показники її побудови: цілісності – обов'язковий елемент континентальної екомережі; ємерджентності; єдності – територіальної, видової, функціональної; комплементарності – біорізноманіття, функцій, середовища існування і територій; різноманіття – форм охорони; репрезентативності; відновлення – втрачених природних цінностей; відповідності – природі біогеографічних територій України; ієрархічності – побудови екомережі із елементів різного рангу; підпорядкованості – структурних форм і функцій охорони біорізноманіття, шляхів міграції та поширення видів; традиційних форм господарювання, підтримки екологічного гомеостазу; максимальності – включення існуючої заповідної мережі в екомережу в тій мірі, в якій тільки це можливо; поліфункціональності – включення в екомережу нарівні з природними екосистемами напівприродних, деградованих, що заслуговують відновлення, а також територій традиційного рільництва, рибальства, полювання тощо; надійності – стабільній і довготривалій протидії негативним чинникам. З метою стабілізації просторової структури екосистем і ландшафтів, особливо тих, що зазнали значного антропогенного навантаження доречним є створення екологічних мереж різних

рівнів, починаючи від локального і закінчуючи міжнародним. Базові критерії відбору ключових територій екомережі: Базовими критеріями відбору ключових територій за Ю.Р.Шелягом-Сосонко (1999) є: ступінь природності території та її різноманіття; рівень багатства різноманіття; рівень значення різноманіття; рідкісність різноманіття; представленість ендемічних, реліктових та рідкісних видів; репрезентативність різноманіття; типовість різноманіття; повнота різноманіття; оптимальність розміру та природність меж; ступінь функціонального значення різноманіття; відповідність повній ландшафтній структурі; наявність антропогенно змінених територій, багатих на біорізноманіття; наявність рослин і тварин, специфічних для традиційних агроцепозів; можливість інтеграції в Європейську екомережу. За своїм значенням ключові території можна розділи на три групи: • відзначаються різноманітністю або унікальністю біоти; • є територією на якій добре збереглися природні ландшафти, що мають континентальну, національну або регіональну цінність; представляють собою перетворені людиною ландшафти, що мають значну історико-культурну цінність. При визначенні ключових територій необхідною умовою є забезпечення репрезентативності, тобто кожна біогеографічна провінція має бути представлена в екомережі принаймні однією ключовою територією. Критерії відбору ключових територій екомережі: 1. Біоекологічні критерії: природності – екосистеми та біота території знаходяться у природному або майже природному (мало порушеному) стані; видової різноманітності – територія відзначається високим рівнем багатства та різноманітності флори та фауни (вище середнього рівня для регіону в цілому); ценотичної різноманітності – територія відзначається високим рівнем (вище середнього для регіону) багатства та різноманітності рослинний угруповань; унікальності та рідкісності біоти – територія відзначається високою концентрацією ендемічних, реліктових та рідкісних видів і рослинних угруповань; репрезентативності – біота території репрезентативна для відповідного біогеографічного регіону. 2. Ландшафтні критерії: природності – ландшафти території зберегли свій вигляд у природному або близькому до цього стані; унікальності – на території наявні унікальні природні ландшафти; ландшафтної різноманітності – на території трапляється значна кількість різних і контрастних видів ландшафтів або природних територіальних комплексів; репрезентативності – ландшафтна структура території є типовою для даного регіону; культурного значення - ландшафти території перетворені людиною і мають значну історико-культурну цінність. 17 3. Територіальні критерії: достатність площі - площа території достатня для виявлення її біоекологічного, функціонального, ландшафтного, історико- культурного значення в масштабі регіону; територіальної цілісності - в межах ключової території, цінні у біоекологічному або ландшафтному відношеннях ділянки представлені суцільним масивом, або у такому масиві є незначні за площею вікна антропогенно-змінених ділянок, або цінні ділянки розміщені Базові критерії відбору сполучних територій (екокоридорів) екомережі: Базовими критеріями відбору сполучних територій (екокоридорів) є природність меж, достатність широти й протяжності для забезпечення міграції видів, їх розмноження,

переживання несприятливих умов. Це пов'язано з тим, що головною функцією екокоридорів є забезпечення просторових зв'язків між ключовими територіями. Саме тому головним критерієм для їх виділення є міграційний. Екокоридором є така територія або їх сукупність вздовж якої може відбуватися обмін генетичним матеріалом і міграції між ключовими територіями.

Рекомендована література [1,2,3,4,5,6,7]

Тема 4. Організаційно-правові засади природоохоронної діяльності

Вихідні дані до вивчення теми

Природно-заповідні об'єкти створюються за умови, якщо землі у колишніх землекористувачів для них вилучаються (заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва). У випадках, якщо землі не вилучаються, природно-заповідні об'єкти оголошуються (регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища).

За Законом "Про природно-заповідний фонд України" підготовка та подання клопотань про створення (оголошення) територій чи об'єктів

- характеристика рослинності. Дається співвідношення типів рослинності, розподіл їх в рельєфі, наявність рідкісних фітоценозів, занесених до Зеленої книги України;
- характеристика фауни та її особливості; фауністичні комплекси або поселення окремих видів тварин, виявлених на об'єкті (склад, біотопічний розподіл тощо); характеристика рідкісних видів фауни (загальна кількість видів тварин, кількість видів тварин, занесених до Міжнародних Червоних списків та до Червоної книги України, кількість видів, що підлягають регіональній охороні;
- наукове значення даного об'єкту (в екологічному, ландшафтному, соціологічному, ботанічному зоологічному, геологічному, ґрунтовому, гідрологічному та інших аспектах) та його естетична цінність;
- стан вивченості об'єкта;
- характер використання природних ресурсів;
- вказується категорія та статус, за якими пропонується заповідання території чи окремого природного об'єкта;
- вказуються основні вимоги до режиму охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
- географічне положення об'єкта;
- розміщення даного об'єкта в системі природного районування України (опис фізико-географічного, геоботанічного районування тощо);
- площа;
- місцезнаходження (область, район, місцева рада, найближчий населений пункт);

- форма власності із зазначенням всіх землекористувачів (землевласників). Якщо їх декілька, то необхідно вказати, яку площу займає природно-заповідний об'єкт в кожному з них;

- характер використання з поданням експлікації земельного фонду; природно-заповідного фонду можуть здійснюватись Міністерством України та його органами на місцях, науковими установами, природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими зацікавленими підприємствами, установами, організаціями та громадянами.

Клопотання подається до спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів в областях, м. Києва, м. Севастополя.

В клопотанні подається обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єкта природно-заповідного фонду певної категорії, де вказується:

- характеристика державного лісокористування (дані про обліку лісового фонду і його розподіл за категоріями захисності, дані по розрахунковій лісосіці та лісовідновлювальних роботах);

- характеристика флори та її особливості (характеризується флористичне ядро, наводиться загальна кількість видів рослин та кількість видів рослин, занесених до Міжнародних Червоних списків, Червоної книги України та регіональних списків малопоширених та погранично-ареальних видів);

Для вирішення питанні функціонування природно-заповідної території в майбутньому (природні та біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки) необхідно розробити проект, який повинен містити такі документи:

- 1) наукове обґрунтування створення об'єкта;
- 2) техніко-економічне обґрунтування;
- 3) наукове обґрунтування створення об'єкта;
- 4) матеріали погодження клопотань;
- 5) планово-картографічний матеріал;
- 6) орієнтовне функціональне зонування території.

В техніко-економічне обґрунтування створення заповідників, національних природних парків необхідно включати розрахунки можливих розмірів прямих збитків землекористувачів у зв'язку з включенням їх земель до складу національного природного парку або природного заповідника та розрахунки наміченого скорочення обсягів виробництва у зв'язку з вилученням природних ресурсів із господарського використання.

За Законом "Про природно-заповідний фонд України" в проекті організації природних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків передбачається *попереднє функціональне зонування* їх території. На території природних заповідників здійснюється олігофункціональне зонування їх території, а на території національних природних парків та регіональних ландшафтних парків – поліфункціональне.

В проекті створення природного заповідника чи національного природного парку може бути окремий проект відводу земельної ділянки на територію, що має бути надана їм у постійне користування. В цьому проекті повинні бути

матеріали погодження клопотань з землевласниками та землекористувачами природних ресурсів, а також із органами місцевого самоврядування, на землях яких передбачається створення національного природного парку чи заповідника. При створенні природно-заповідного об'єкта без вилучення земель (заказники, пам'ятки природи, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища) також можуть створюватися відповідні проекти.

Планово-картографічний матеріал території, на якій планується створення природно-заповідного об'єкту, готується на основі проектів землеустрою та схеми регіону (області) і об'єкта. Масштаб карт підбирається для кожного об'єкта індивідуально в залежності від його розміру, конфігурації, місцезнаходження тощо. На картах мають бути нанесені загальні межі об'єкта та межі земельних ділянок кожного землекористувача.

Розробка проектів створення регіональних ландшафтних парків, заповідних урочищ, а також заказників, пам'яток природи та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення забезпечується органами Мінекоресурсів України на місцях.

Проекти створення ботанічних садів, дендрологічних парів та зоологічних парків можуть створюватися спеціалізованими установами та відомствами.

Межі природно-заповідних територій та об'єктів оформляються в натурі інформаційними аншлагами, інформативно-охоронними та межовими знаками. Клопотання про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду попередньо розглядається у місячний строк :

- щодо категорій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення – Мінекоресурсів України;
- щодо категорій природно-заповідного фонду місцевого значення – органами цього міністерства на місцях.

Розглянуті та схвалені клопотання направляються для підготовки відповідних матеріалів погодження з власниками та користувачами природних ресурсів. Погодження здійснюється Мінекоресурсів України та його органами на місцях.

На підставі результатів погодження клопотань Мінекоресурсів України забезпечує розробку проектів створення природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків, зоопарків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. При вилученні земельного та водного фонду проводиться узгодження з відповідними міністерствами, відомствами, у віданні яких знаходиться цей фонд. Реєстраційним документом природно-заповідних територій та об'єктів є **паспорт**. Форма паспорта та вимоги до його заповнення встановлюється Мінекоресурсів України за узгодженням з Національною Академією Наук України. Кожному природно-заповідного об'єкту присвоюється реєстраційний номер, заводиться облікова справа, в якій зберігаються Положення, Охоронні зобов'язання, планово-картографічні матеріали, списки публікацій за результатами проведених в їх межах досліджень. а також інші документи з усіх питань, пов'язаних з даною територією чи об'єктом. На планах національних природних парків та

біосферних заповідників мають бути виділені території, що входять з вилученням (заповідна зона) і без вилучення у землекористувачів. Ці карти погоджуються з землекористувачами (землевласниками), місцевими радами і завіряються їх гербовими печатками. Облікові справи по територіях та об'єктах природно-заповідного фонду загальнодержавного значення зберігаються у Мінекоресурсів України та його обласних, міських, районних підрозділах, в інших міністерствах, підприємствах, організаціях та установах, у віданні яких вони знаходяться. Облікові справи по територіях та об'єктах природно-заповідного фонду місцевого значення ведуться і зберігаються обласних підрозділах мінекоресурсів.

Відведення земельних ділянок природним заповідникам, національним природним паркам та іншим категоріям природно-заповідного фонду загальнодержавного значення та встановлення природоохоронних зон навколо них здійснюється відповідно до Указу Президента України.

Біосферні заповідники оголошуються Указом Президента України після прийняття рішення Бюро Міжнародної координаційної ради з програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера" про включення їх до міжнародної мережі біосферних заповідників. Вилучення земель для природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва здійснюється згідно із земельним кадастром України.

Рекомендована література [8,10,11,16,19]

Тема 5. Еволюція природоохоронного мислення і сучасні концепції охорони природи

Вихідні дані до вивчення теми

Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття є одним із пріоритетів охорони навколишнього середовища, а заодно і розвитком природно-заповідної справи.

Заповідна справа на території України має глибокі історичні корені. В давнину заповідні території створювали з ціллю охорони і відновлення чисельності цінних видів мисливських тварин в місцях князівських і царських полювань. Ще наші далекі предки вважали деякі ліси і тварин, що жили в них, заповідними. Слова "заповідник", "заказник" виникли від давніх слів "заповідь", "заказ", що означало місце, де забороняється сільськогосподарське та промислове господарювання постійно (заповідник) або лише в певний час (заказник). З давніх часів здійснювалися заходи щодо охорони не тільки лісів, а й окремих мисливських тварин. За зрубвання дерев у заповідних місцях навіть карали на смерть. Охороною природи почали займатися вчені.

В XII ст. за князя Володимира Волинського заповідною стала Біловезька Пуща. А в 1583 році польський король Сігізмунд I підтвердив охорону території Біловезької Пущі з метою захисту зубрів. На території Київської Русі

існувало немало різновидів "празаповідників", прикладом яких були засічні ліси на території сучасної Харківської області. Ці штучні завали лісу створювались для того, щоб перешкоджати руху кочівників; вони мали свої лісові знаки, суворо охоронялися, ніхто з місцевих жителів не мав права рубати тут дерева і взагалі ходити по цій території. Пізніше в деяких місцях колишніх засічних лісів були створені справжні заповідники. Особливо ретельно охоронялись ліси монастирів. Так до наших днів, завдяки монахам Охтирського монастиря збережений ліс на Ворсклі, монахами Святогірського монастиря – урочище крейдяної сосни. Оберігались монахами урочище Китаєво, Голосіївський ліс, ліси та озера різних ландшафтних ділянок.

Слід відмітити, що всі охоронні міри надавалися лише частині природного комплексу – цінним рослинам або тваринам.

На межі XIX і XX століть на Україні зароджується свідомий громадський рух за збереження природних ресурсів. Велика роль тут відводиться науковим організаціям та передовим вченим.

Відомий галицький меценат, багатий польський землевласник, великий любитель природи граф **Володимир Дзедушицький** був першою в Україні людиною, яка створила заповідник у сучасному розумінні цього слова. У **1886** р. В. Дзедушицький виділив на своїх землях за 4 км на південь від помістя Пеняки Золочівського повіту Львівського воєводства (тепер Львівська обл., Бродівський район) на річці Серет 22,4 га первозданних 200-річних буків і оголосив їх заповідними. Резерват був названий ним "**Пам'ятка Пеняцька**". Дуже важливо підкреслити, що заповідний об'єкт Дзедушицький створив не для мисливських забав (як це тоді робилося) чи якихось утилітарних цілей, і навіть не з релігійних мотивів. Створення резервату переслідувало винятково цілі, заради яких зараз створюються заповідники. "**Пам'ятка Пеняцька**" заповідалась з метою збереження букового лісу "на всі часи", для наукових досліджень (там стали проводити дослідження вчені Львівського університету) і охорони місць гніздування рідкісного виду птахів – орлана білохвоста. На жаль в 1940 році ліс там був практично знищений.

Створення подібного резервату з такими завданнями було першим не лише в Україні, але й у Європі. Тому Володимира Дзедушицького можна вважати піонером заповідників в Україні, а 1886 р. – початком заповідної справи в Україні. Одним із ініціаторів охорони природного комплексу степу був Й. К. Пачоський. За його порадою власник маєтку **Асканія-Нова Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн** в **1898** році надав двом ділянкам цілинного степу заповідного режиму. Окрім того, ним були створені зоопарк та дендропарк. Саме відомий в той час ботанік Й. К. Пачоський порушив питання про необхідність організації у причорноморській степах ботанічних станцій із заповідними ділянками, особливу увагу вчений надавав питанню багаторічних спостережень за флорою і фауною типових ділянок заповідних об'єктів згідно створеної ним наукової програми діяльності.

Багато для розвитку заповідної справи зробив харківський вчений, В. І. Талієв, який запропонував створити друкований орган для пропаганди ідей охорони природи "**Бюлетень Харківського товариства любителів природи**".

В Україні діяли Волинське, Полтавське, Одеське, Кримське, Миколаївське товариства любителів і дослідників природи.

Необхідно відмітити, що царський уряд не надавав достатньої уваги створенню природно-заповідних територій посилаючись на відсутність закону.

Деякі заповідні об'єкти створювались виключно для охорони певних видів звірів, птахів, промислових риб, ділянок лісу, захисту ґрунтів від ерозії, річок від висихання. Так у Криму охоронялися сосновий ліс, який простягався від Ялти до гори Ай-Петрі, буковий ліс біля Козьмо-Домініанського монастиря, ялівцеві ліси між Алушкою і Судаком.

В 1900 році князь Потоцький заснував у Новоград-Волинському уїзді Волинської губернії заповідник-зоопарк Пилявин площею 5500 десятин. Там водились бобри, ведмеді, чорний лелека. Сюди були завезені зубри, муфлони, бізони, чотири види оленів. Для заповідання багато робили львівські любителі природи, окремі землевласники. В 1907 році був створений скельно-лісовий резерват "Бубнище" в долиньському уїзді, біля міста Болехів на Івано-Франківщині площею 54 га. В даний час це заповідник, який в народі в народі називають "Скелі Довбуша".

В 1910 році в Тернопільському воєводстві біля села Окна був створений степовий резерват "Любомля" і "Гостра Скеля" площею в 10 га. В 1912 році у Закарпатті резерватами стали Стужниця (33,8 га), Тиха в басейні річки Уж (14,9 га), Піп-Іван (221,9 га). Однією із форм заповідних об'єктів були приватні дендропарки. Всього до революції 1917 року їх нараховувалось близько 150. Найбільш відомі: Асканія нова, Софіївка. Тростянець, Олександрія, Устинівка. Деякі з них у 20-30 роки стали державними заповідниками. Проте, на жаль, під час революції і громадянської війни багато з приватних дендропарків були знищені.

Після революції 1917 року заповідна справа в Україні стає державною. За ініціативою першого президента Всеукраїнської Академії наук В. І. Вернадського створюється наукова біостанція, на базі якої пізніше було створено заповідник "Гористе". Велике значення для розвитку заповідної справи в Україні мав Декрет РНК РРСФР "Про охорону пам'яток природи, садів і парків (1921 р.). В багатьох регіонах створюються заповідники місцевого значення. Рішення про заповідання природних об'єктів приймають місцеві органи влади. На початку 20 років ХХ століття кримський ботанік Е. В. Вульф порушує питання про створення заповідника "Мис Март'ян", яке позитивно було вирішене тільки в 1973 році (до цього часу територія входила до складу Нікитського ботанічного саду). В 1919 році був створений заповідник "Конча-Заспа". В 1933-1934 роках "Конча-Заспа" входила до складу Канівського (Середньодніпровського) заповідника. Розташування заповідника поряд з столицею України не сприяло його розвитку. В 1932 році заповідник постраждав під час військових маневрів, а в 1933 році був перетворений у спецрадгосп, землі якого були призначені для урядових дач. Так загинув один із перших українських заповідників. В 1922 році на Полтавщині були створені два заповідники місцевого значення – "Академічний (Карлівський) степ" та "Парасоцький ліс". З 1926 по 1929 роки в Україні були сприятливі умови для

розвитку заповідної справи. Було прийнято "Положення про пам'ятки культури і природи", яким встановлювались нові правила створення, охорони, дослідження заповідних об'єктів.

В 1927 році в Україні, було 6 державних заповідників – "Лісостеповий імені Т. Г. Шевченка", "Гористе", "Конча-Заспа", "Асканія-Нова", "Надморські заповідники" та "Піщані заповідники понизь Дніпра". Однак, незважаючи на цілий ряд заходів, прийнятих для розвитку заповідної справи, багато пам'яток природи були знищені. З початку 1931 року зменшилось фінансування на природоохоронні заходи. Почались гоніння на відомих вчених-природоохоронців. Були закриті заповідники "Асканія-Нова", "Конча-Заспа", "Кам'яні могили", розорювались землі в заповідниках, скорочувались їх площі. Одночасно почалось створення низки заповідних об'єктів у всіх регіонах України, зокрема в Західній Україні (розвал Австро-Угорської імперії).

В 1933 році було вивезено 5 екземплярів канадських бобрів до річки Горинь біля міста Костополя Рівненської області. Тут у 1934 році створений Костопільський бобровий заповідник. В тридцятих роках діяв чорногородський національний парк. Під керівництвом Андрія Шептицького у Галичині організовано ряд заповідних територій.

В грудні 1943 року прийнято постанову уряду УРСР "Про організацію заповідників "Чорногора", "Горгани" в Івано-Франківській області. Проте ці заповідники не були організовані через початок війни. На початок 1941 р. в Україні було затверджено 22 заповідники. На початок 1941 р. в Україні було 9 природних заповідників республіканського значення площею 43426,4 га – Азово-Сиваський, дендропарк "Тростянець", Дендропарк III Інтернаціоналу (Софіївка), Канівський, "Гористе", Прохорівський та Чорноморський.

Друга світова війна завдала шкоди заповідним територіям, частина з них була знищена. Заповідник "Асканія-Нова", у вересні 1941 року був розграбований німцями. У Кримському заповіднику були знищені всі споруди і музеї, вирубані насадження реліктової кримської сосни. Усі зубробізони були відстріляні. Після закінчення Другої світової війни (1944 р.) були відновлені заповідники: Кримський, Канівський, Асканія-Нова. Уже в червні 1946 року було затверджене в Україні "Положення про державні заповідники і пам'ятки природи". За рішенням цієї постанови в 1947 році створюється заповідник республіканського значення "Хомутівський степ" площею 1028 га. В 1948 році відновлений заповідник "Кам'яні могили", заповідниками республіканського значення стають "Стрільцівський степ" (525га) і "Михайлівська цілина" (202 га). В 1949 році виходить урядова постанова "Про охорону природи на території УРСР". До 1951 року на Україні зареєстровано 12 державних заповідників республіканського значення площею 54383,4 га. Саме в цьому році почався черговий розгром заповідників. 29 серпня 1951 року Й. В. Сталін підписав постанову "Про заповідники", за якою наказувалося закрити 88 заповідників (в тому числі 19 – в Україні). На Україні було закрито 5 республіканських заповідників та багато заповідників місцевого значення. Україна втратила 33 тисячі гектарів заповідних земель, або 60 % заповідної

площі. З часом (1957 рік) був розроблений перспективний план географічної мережі заповідників СРСР.

В 1960 році в Україні було заповідано 76 старовинних парків, в 1963 р. затверджено список пам'яток природи республіканського значення, до якого ввійшли 7 ботанічних садів вищих учбових закладів та 13 природних об'єктів. Черговий погром заповідників (1962-1964 р. р.) скоротив площу заповідних територій. Це свідчило про те, що стан збереження цінних природних об'єктів в Україні в цей період був незадовільний.

З 1964 року по сьогоднішній день на різних рівнях управління були прийняті рішення, які відродили площі існуючих заповідників, були створені нові природно-заповідні об'єкти різних категорій. Так постанова "Про поліпшення охорони природи, раціонального використання і відтворення природних багатств УРСР" дала можливість затверджувати нові площі існуючих заповідників та забороняла змінювати їх межі без дозволу Ради Міністрів УРСР. В 1968 році був створений Комітет з охорони природи УРСР. Незабаром створені 4 заповідники: Поліський (19932 га), Луганський (988 га), Карпатський (12672 га), відновлено Канівський (1035 га). Згодом створювались природно-заповідні об'єкти різних категорій. В 1974 році було затверджено 98 заказників республіканського значення, в 1978 році – 16, в 1980 році – 35.

В 1980 році в Україні створений перший природний національний парк – "Карпатський" площею 47,3 тис. га. Досвід створення і розвитку заповідної справи дав можливість в 1983 році затвердити класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. В 1988 році в Парижі рішенням бюро Міжвідомчої координаційної ради програм ЮНЕСКО "Людина і біосфера" було затверджено ранг біосферних двом найстарішим заповідникам України – "Асканія-Нова" та Чорноморському.

Були утворені нові заповідники: Карадазький (1979р.), "Дунайські плавні" (1981 р.), Розточчя (1984 р.), "Медобори" (1990 р.), Дніпровсько-Орільський (1990 р.), Синевірський (1989 р.)

Рекомендована література [3,5,7,9,13,15,18]

Змістовний модуль 2

Тема 6. Створення та проектування територій природно-заповідного фонду

Вихідні дані до вивчення теми

В системі державних пріоритетів природоохоронної діяльності особлива роль відводиться заповіданню територій та об'єктів, на яких повністю або частково забороняється традиційна виробничо-господарська діяльність. Частка територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) на теперішній час складає 4,2% від загальної площі території України, а норма цього показника в країнах Західної Європи знаходиться у межах 8-10%. Усвідомлення екологічних

наслідків такого відставання як на державному, так і на громадському рівні є досить високим. Отож, необхідність розширення площі та збільшення числа об'єктів ПЗФ нашої держави не викликає сумнівів і заперечень. Це завдання визнається за одне з пріоритетних напрямів екологічної політики держави, що й законодавчо затверджено загальнодержавними програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи (Програма "Заповідники", Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України). Однак при цьому актуальним залишається питання пошуку компромісів між екологічними пріоритетами та станом навколишнього природного середовища з одного боку та нагальними суспільними, передусім економічними, інтересами держави й її фінансово-економічним потенціалом з іншого.

Одним із шляхів досягнення цього компромісу та реального забезпечення необхідних умов для кардинального зменшення антропогенних навантажень на цінні в природоохоронному відношенні території є коректне обґрунтування необхідності встановлення відповідного режиму їх збереження. Цей режим визначається юридичним статусом таких територій, відповідно до якого і регламентується природокористування. При створенні (оголошенні) об'єктів ПЗФ вибір їх категорії залежить від мети заповідання - збереження, запобігання знищенню або пошкодженню цінних природних комплексів і об'єктів.

Виходячи з цього, при підготовці матеріалів для створення об'єкта ПЗФ визначається, що саме необхідно зберігати на даній території і в який спосіб. Для цього проводиться оцінка наукової, екологічної, пізнавальної, рекреаційної, історико-культурної та іншої цінності об'єкта. Визначається стійкість природних комплексів до антропогенних навантажень та можливі загрози його існуванню від різних видів і режимів природокористування. Враховується також господарська цінність території та ті економічні та інші збитки, що можуть бути пов'язаними з її вилученням із господарського обігу. В результаті проведення такої комплексної оцінки визначається категорія, тип об'єкта та режим його охорони. Крім визначеної цінності, типовості або унікальності об'єкта ПЗФ важливе значення має обґрунтування його оптимальної площі та меж. Останні повинні узгоджуватися з фізичними (природними) межами природно-територіального комплексу. В науковому обґрунтуванні створення об'єкта можуть подаватися декілька варіантів визначення меж об'єкту ПЗФ, та при цьому площа заповідної території має забезпечувати самовідновлення природного комплексу та гарантувати його екологічну стабільність.

Статтею 51 цього Закону визначається порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ. А, відповідно до статті 52 Закону, повноваження на розгляд клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення надається центральному органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а щодо об'єктів місцевого значення – його підрозділам в адміністративних областях. Термін розгляду клопотання складає один місяць. Після схвалення клопотання проводиться його узгодження із землевласниками та землекористувачами

стосовно визначення меж та площі об'єкта, порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання. Після узгодження клопотання центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища забезпечує розроблення проектів створення об'єкта шляхом залучення спеціалізованих проектних та наукових установ. Відповідно до Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про природно-заповідний фонд України” проекти створення територій та об'єктів ПЗФ передаються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища до відповідних органів виконавчої влади, уповноважених приймати рішення про створення об'єктів ПЗФ.

За результатами розгляду розробленого проекту створення та його відповідного узгодження готується проект рішення. Відповідно до статті 53 рішення про створення об'єктів загальнодержавного значення приймається Президентом України. Об'єкти місцевого значення створюються за рішенням обласної ради.

Порядок узгодження. Порядок відведення земельних ділянок установам ПЗФ, процедури узгодження включення в їх територію земель, як і будь-які інші питання, що відносять до сфери земельних відносин, визначаються Земельним кодексом України (від 25.10.2001 р. № 2768-III). Цим Кодексом регламентується також компетенція місцевих рад в галузі регулювання земельних відносин, порядок надання земель в користування та порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням земель. Більш детально повноваження сільських, селищних, міських, районних і обласних рад щодо організації об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 26, 43) визначені в Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні”.

При розробленні документації, пов'язаної зі створенням об'єктів ПЗФ у частині визначення складу, порядку розроблення та узгодження проектів територіального планування, мають бути врахованими основні положення законів “Про планування і забудову територій” (20.04.2000 р.), “Про основи містобудування” (від 16.11.1992 р.) а також вимоги містобудівних норм і правил.

Крім вищезазначених нормативно-правових документів, при створенні об'єктів природно-заповідного фонду враховуються також й інші закони, постанови та положення. Серед них важливе значення мають: Закон України “Про туризм” від 15 вересня 1995 р., Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 8 червня 2000 р., Закон України “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону” від 10 лютого 2000 р., Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р., Постанова ВРУ “Про програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні” (“Заповідники”) від 22.09.1994 р № 177. Серед міжнародних конвенцій та угод при створенні об'єктів ПЗФ особливе значення мають: Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р), Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних

птахів (Рамсарська конвенція, 1971 р.), Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція, 1979 р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарест, 1992 р.), Конвенція про охорону світової культурної та природної спадщини (Париж, 1972 р.).

Процедура створення об'єктів природно-заповідного фонду. Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі стадії (етапи):

- 1) Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 2) Розгляд клопотання у місячний строк.
- 3) Погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів.
- 4) Розроблення проекту створення об'єкту ПЗФ.
- 5) Підготовка проекту указу Президента України або рішення обласної ради щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 6) Узгодження проекту у відповідних міністерствах та відомствах.
- 7) Підготовка необхідного комплексу документів та подання проекту рішення про створення об'єкта ПЗФ до Кабінету Міністрів України або обласної ради.
- 8) Передача документів Кабінетом Міністрів України до Адміністрації Президента України.
- 9) Підписання указу Президентом України.
- 10) Створення дирекції установи.
- 11) Розроблення та затвердження Положення про об'єкт ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання.
- 12) Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акту на право користування землею, закріплення меж на місцевості.
- 13) Розроблення та затвердження проекту організації території.

Зазначені етапи створення об'єктів ПЗФ взаємопов'язані й вимагають проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових та інших заходів. Нижче зупинимось на найбільш відповідальних та складних етапах створення об'єктів ПЗФ.

Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ. Клопотання включає в себе обґрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями відповідної кваліфікації.

Основу документального забезпечення клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів.. До клопотання можуть також додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної цінності території, його етнографічне значення, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої

природоохоронної установи. Підготовка клопотання – надзвичайно відповідальний етап створення об'єкту ПЗФ. Від того, наскільки глибоко, повно й обґрунтовано воно виконано та оформлено в чималій мірі залежить і кінцевий результат всього процесу створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення розглядається центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища у місячний термін, після чого про результати цього розгляду повідомляють ініціаторів клопотання, а також місцевий підрозділ цього центрального органу виконавчої влади, якому доручається погодження клопотання з землевласниками та землекористувачами.

Клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ місцевого значення розглядають обласні підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Погодження клопотання з власниками і користувачами земельних ділянок оформляється листами-погодженнями, в яких зазначається на яких умовах (з вилученням або без вилучення) землі включаються до складу майбутнього об'єкта ПЗФ.

Процес погодження клопотання також є складним етапом створення об'єкту ПЗФ і вимагає ретельного планування. Організацію цього процесу рекомендується розпочинати із проведення презентації клопотання за участю всіх зацікавлених сторін, ініціаторів створення, науковців, представників місцевої громади тощо. Під час презентації на розгляд виносяться ключові питання, пов'язані з природоохоронною, науковою, рекреаційною та іншими цінностями даної території, обговорюється можливість включення до території додаткових ділянок, визначаються межі та необхідність встановлення режиму використання території. Проводиться також ознайомлення з досвідом роботи як існуючих установ ПЗФ в Україні, так і за кордоном, роз'яснення специфіки діяльності, значення для економіки регіону, можливість міжнародної співпраці тощо.

Результати узгодження клопотання узагальнюються і подаються в спеціально уповноважений урядовий орган в галузі заповідної справи.

Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є копітким і відповідальним етапом створення об'єкту ПЗФ. Як зазначалося вище, для території, що включається в склад об'єкта ПЗФ із вилученням земель, це узгодження проводиться відповідно до Земельного кодексу України. Матеріали погодження місця розташування об'єкта мають включати в себе наступні документи:

- відомість про землі, що передаються в користування в розрізі землекористувачів, землевласників, місцевих рад з розшифровкою за угіддями.

Ця відомість має бути підписана головним землевпорядником адміністративного району й завірена печаткою,

- погодження землевласників та землекористувачів,
- рішення сільської (селищної чи міської ради),
- висновок районного органу містобудування та архітектури та охорони культурної спадщини,
- висновок районного органу земельних ресурсів,
- висновок районного санітарно-епідеміологічного органу,
- висновок районного природоохоронного органу,
- рішення районної ради,
- висновок районної державної адміністрації,
- погодження відповідних обласних управлінь зацікавлених міністерств та відомств,
- висновок обласного органу містобудування і архітектури та охорони культурної спадщини,
- висновок обласного органу земельних ресурсів,
- висновок обласного санітарно-епідеміологічного органу,
- висновок обласного природоохоронного органу,
- висновок обласної державної адміністрації,
- рішення обласної ради про затвердження матеріалів погодження,
- карта території з підписами відповідальних осіб та печатками землевласників і землекористувачів, місцевих рад, районного органу земельних ресурсів.

Нарешті, завдання на розробку проектів створення об'єкту ПЗФ узгоджується зі спеціально уповноваженим підрозділом в галузі заповідної справи. На основі цього завдання й виконується власне проектування природно-заповідних територій.

Проектування природно-заповідних територій. Створення і функціонування природно-заповідних територій має здійснюватися на підставі затверджених в установленому порядку проектів. Фактично, розробка цих проектів розпочинається з моменту підготовки клопотань про їх створення чи оголошення. Необхідність створення природно-заповідних територій різних категорій обґрунтовується також в схемах і проектах районного планування областей, адміністративних районів. Комплексні оцінки територій цих областей і районів включають в себе як характеристики існуючих природно-заповідних територій, так і основні характеристики перспективних об'єктів ПЗФ. На загальнодержавному рівні створення об'єктів ПЗФ передбачається загальнодержавними програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи (Програма "Заповідники", Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України).

Проект створення природно-заповідної території є об'єктивізованою підставою для прийняття рішення про її створення. Без такого проекту створювати новий об'єкт ПЗФ не дозволяється.

Проект складається з пояснювальної записки, картографічних матеріалів і матеріалів погодження. Як обов'язковий у складі проектів створення установ

природно-заповідного фонду має бути розділ щодо функціонального зонування для національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків. Таке зонування передбачає розподіл територій об'єкта ПЗФ відповідно до особливостей режимів охорони та використання природних комплексів. В разі необхідності визначаються межі та режим охоронної зони, яка створюється за межами заповідної території для запобігання можливим негативним впливам на неї.

Відповідно до ст. 52 Закону України “Про природно-заповідний фонд України”, розроблення проектів створення природно-заповідних територій загальнодержавного значення забезпечує центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а місцевого значення – його органи на місцях. Розроблення проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручено зацікавленим державним органам чи установам.

Необхідним видом проектної документації, що розробляється для новостворених установ, є проект організації території. Цей проект відноситься до категорії проектної документації з планування територій, комплексного обґрунтування природоохоронних заходів та здійснення діяльності щодо виконання завдань, які покладаються на установи ПЗФ. Закон “Про природно-заповідний фонд України” вимагає обов'язкового розроблення проектів організації території для таких категорій ПЗФ як біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендропарки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та регіональні ландшафтні парки.

Природно-заповідні території, особливо природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, займають досить великі площі (наприклад, національні природні парки Подільські Товтри – 26316 га, Карпатський – 50303 га, Синевир – 40400 га, Святі гори – 40448 га тощо). При цьому значна частка цих площ у тій чи іншій мірі задіяна у народногосподарському комплексі держави. Тому при розробленні проектів такого рівня необхідно узгоджувати ступінь режимних обмежень з вимогами програм економічного та соціального розвитку тих регіонів, де планується створення нових об'єктів ПЗФ.

На підставі затвердженого Проекту організації території, наприклад, національного природного парку, коригуються матеріали землеустрою, лісовпорядкування, генеральні плани поселень, проекти інженерних мереж та гідротехнічного будівництва тощо з метою обмеження негативних впливів на природні комплекси та об'єкти НПП.

Власне проект організації природно-заповідної території складається з аналітичної частини та обґрунтування природоохоронних заходів.

Аналітична частина проекту містить характеристику природно-кліматичних особливостей території, аналіз її ландшафтів, рослинності, тваринного світу, рекреаційних ресурсів, відомості про стан навколишнього природного середовища, про зони охорони джерел водопостачання, джерела та ареали забруднення. В ній дається оцінка архітектурно-планувальних особливостей територій, окремих поселень, зон лікування та відпочинку,

наводиться характеристика транспортної мережі, інженерних комунікацій, оцінюється їх вплив на прилеглі природні комплекси та виконується аналіз конфліктних ситуацій територіального розвитку природно-заповідної території. Комплексна оцінка природно-заповідної території включає природоохоронну оцінку території, оцінку природних рекреаційних ресурсів, наявність природних об'єктів туризму, пейзажно-естетичну оцінку ландшафту, рекреаційну оцінку історичних, етнографічних, культурних та інших об'єктів тощо.

В Проектах організації території передбачається функціональне зонування територій та опис режиму використання природних комплексів, обґрунтування системи маршрутів для екскурсій та мандрівок, заходи щодо благоустрою місць для короткочасного та тривалого відпочинку, порядку організації відвідування території та відтворення природних ландшафтів. Важливою складовою проекту є пропозиції стосовно здійснення екологічно збалансованої господарської діяльності, щодо програм наукової діяльності та екологічного виховання, інженерної підготовки території (необхідність проведення протиерозійних, протизсувних заходів, рекультивациі, берегоукріплення та інших). Виконується також оцінка транспортного забезпечення об'єкту ПЗФ і визначається вартість основних заходів щодо реалізації проекту.

Проекти організації територій ботанічних садів, дендропарків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, розташованих здебільшого у містах і селах, розроблюється з урахуванням вимог місцевих органів архітектури та інженерних служб.

Якісна підготовка документів та чітке дотримання процедур на стадії створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду є необхідною передумовою для практичної реалізації управлінських функцій як у частині збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, так і недопущення соціальних конфліктів, пов'язаних із системою обмежень використання території

Рекомендована література [3,4,6,7,9,10,11,13]

Тема 7 Природоохоронна діяльність на територіях та об'єктах природо заповідного фонду

Вихідні дані до вивчення теми

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду - це сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" з урахуванням їх цільового призначення та зонування.

Крім того, режим територій та об'єктів ПЗФ повинен враховувати особливості таких територій та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність шляхом забезпечення комплексної охорони, порядок здійснення якої визначається положенням щодо кожної з таких територій чи об'єктів.

Збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму,
- організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів,
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання,
- додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз,
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони,
- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання,
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів,
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері,
- проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Поняття пріоритету охорони

Розробка режиму охорони об'єктів та територій ПЗФ є невід'ємною складовою природоохоронних заходів. Режим охорони, який запроваджується на об'єктах і територіях ПЗФ, визначається природоохоронними та іншими завданнями території, що має охоронятися. Ці завдання, в свою чергу, визначаються поняттям, яке має назву пріоритет охорони (або соціологічний пріоритет). *Пріоритетом охорони* називається та ознака природних комплексів (певні територіальні об'єкти, компоненти ландшафту, природні процеси тощо), заради збереження, відновлення або створення якої вводиться конкретний режим.

Різні потенційні об'єкти охорони можуть вимагати різного режиму, а режим, сприятливий для одної складової природних комплексів, може бути несприятливим для іншої складової. Наприклад, лучна рослинність здебільшого є нестабільною в умовах абсолютної заповідності. Якщо приймається рішення про збереження лучної рослинності на певній ділянці, то треба чітко усвідомлювати, що тут потрібними будуть певні регуляційні заходи, наприклад, щорічне викошування. Однак, такі регуляційні заходи можуть бути шкідливими для деяких інших складових природного комплексу, наприклад для дерев та чагарників, які при режимі щорічного викошування не зможуть

відновлюватись. Для розв'язання такого конфлікту, а відтак запровадження певного режиму використання природно-заповідних об'єктів, і необхідне визначення пріоритету охорони. Так, якщо за пріоритет охорони приймається збереження лучної рослинності, то викошування (або інший регуляційний захід, спрямований на збереження лучних екосистем) має проводитись, незважаючи на те, що інші елементи природного комплексу (наприклад, його деревна рослинність) на цей режим можуть реагувати негативно.

Розрізняють дві основні групи пріоритетів охорони: **пріоритети захисту** території та **пріоритети збереження**. Площі, на яких пріоритетом є захист природних об'єктів, називаються **територіями (ділянками) протекційної охорони**, а площі, де пріоритетом є їх збереження, - **територіями (ділянками) консерваційної охорони** *.

На територіях з пріоритетом захисту (території протекційної охорони) охороняються всі природні процеси та об'єкти. Тут не надається перевага охороні певної складової природних комплексів чи певного їх стану. Заходи охорони таких територій полягають у мінімізації антропогенних впливів на територію, навмисні регуляційні заходи не здійснюються. На територіях з пріоритетом збереження (території консерваційної охорони) як пріоритетні можуть виділятися дуже різні об'єкти, природні процеси або їх сукупність. Такими пріоритетами можуть бути, наприклад, окремі біологічні види або певні рослинні угруповання, які ми хочемо зберегти. Окрему групу пріоритетів консерваційного типу становлять пам'ятки культури (архітектури, історії, археології тощо).

На значних площах природно-заповідних територій (наприклад, у більшості заказників), крім природоохоронних завдань, які можуть мати як протекційний, так і консерваційний характер, ставляться ще й господарські завдання, які також враховуються при розробці режиму охорони.

У деяких випадках, зокрема, для активного відновлення природних комплексів, корисним є формулювання тимчасових завдань (пріоритетів). Прикладами можуть бути підвищення рівня ґрунтових вод, що необхідно для ренатуралізації болотних масивів, зниження участі інтродуцентів у деревостані, формування деревостану певної будови з лісових культур. Тимчасові пріоритет і режим відрізняються від постійних тим, що при виконанні певної умови їх дія припиняється. В наведених вище прикладах умовою припинення дії тимчасового пріоритету можуть бути досягнення необхідної глибини залягання рівня ґрунтових вод, зниження участі інтродуцентів до певного рівня, а у випадку відновлення деревостану через лісові культури – досягнення культурами певного віку, наприклад 40 років.

Ділянки з певним пріоритетом можуть займати будь-яку площу, часто зовсім невелику. Ця площа в значній мірі залежить від самого пріоритетного об'єкту. Особливі пріоритети, відмінні від оточуючих територій, можуть мати окремі дерева, відслонення певних порід, джерела тощо. Разом із тим, часто для

охорони природних об'єктів важливою є велика площа і компактна форма виділу з певним режимом. Це зменшує зовнішні впливи з боку територій, які мають інший охоронний режим.

Для деяких ділянок основним природоохоронним завданням може бути не охорона об'єктів, які знаходяться в її межах, а охорона об'єктів, які розташовані поза цією ділянкою. Найчастіше це завдання полягає у виконанні ділянкою буферної функції – зменшення небажаних впливів, які "проходять" крізь цю ділянку, зменшують свою інтенсивність.

Серед категорій ПЗФ України найбільш територіально неоднорідними за завданнями та режимами є біосферні заповідники, національні природні парки та регіональні ландшафтні парки. Для територій цих категорій Законом "Про природно-заповідний фонд України" передбачене функціональне зонування. Так, три основні функціональні зони біосферних заповідників відрізняються за ступенем охорони. Найвищий ступінь охорони у заповідній зоні, проміжний – у буферній, а найнижчий – у зоні антропогенних ландшафтів. Законом передбачено також виділення у біосферних заповідниках зони регульованої заповідності. Така зона виділена у Карпатському та Дунайському біосферних заповідниках. Виділення цієї зони дає змогу відділити від територій з пріоритетом збереження (зона регульованої заповідності) території з пріоритетом захисту (заповідна зона). Разом з тим ці дві функціональні зони не повністю відповідають територіям збереження та територіям захисту. Зона регульованої заповідності подекуди виділяється не тому, що в її межах знаходяться цінні об'єкти, які можуть вимагати активної підтримки, а тому, що на цій території в більшій мірі допускається відвідування або деяка експлуатація природних ресурсів.

Рекомендована література [12,13,17,19,21]

Тема 8. Рекреаційна, наукова та освітньо-виховна діяльність на територіях та об'єктах природо заповідного фонду

Вихідні дані до вивчення теми

Відповідно до статті 9 Закону України "Про природно-заповідний фонд України", одним із видів використання територій та об'єктів ПЗФ є їх використання в оздоровчих та інших рекреаційних цілях. Це можливе за умови дотримання природоохоронного режиму, встановленого цим Законом та іншими актами чинного законодавства.

Рекреація на природно-заповідних територіях та об'єктах є відтворенням у вільний час витрачених у процесі життєдіяльності (трудової, навчальної, побутової) розумових, духовних і фізичних сил людини, що здійснюється шляхом загальнооздоровчого, культурно-розважального і пізнавального відпочинку, туризму, санаторно-курортного лікування, любительського та спортивного рибальства і полювання, фізичної культури і спорту.

До установ ПЗФ України, які організують і здійснюють рекреаційну діяльність, відносяться національні природні парки (НПП), біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки (РЛП), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, зоопарки, дендропарки. Серед них найбільш вдало філософська проблема суперечності між збереженням природного довкілля та його рекреаційним використанням вирішується в категоріях національного природного і регіонального ландшафтного парків. Із цього погляду названі форми заповідання є на даний час найбільш соціально корисними й економічно вигідними.

Рекреаційна діяльність на територіях установ, інших територіях та об'єктах ПЗФ полягає в забезпеченні попиту населення в оздоровленні та відпочинку, туризмі, санаторно-курортному лікуванні, любительському та спортивному рибальстві і полюванні тощо. Вона організовується спеціальними підрозділами адміністрацій установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ, що беруть на себе відповідальність за їх охорону та збереження, а також іншими підприємствами, установами, організаціями та громадянами на підставі угод про рекреаційну діяльність з адміністраціями установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ. Якщо рекреаційна діяльність в межах установи ПЗФ України здійснюється на умовах оренди, то кошти, одержані від неї, розподіляються на договірних засадах, що визначаються в договорі про оренду.

Адміністрації установ ПЗФ разом з науково-дослідними, навчально-освітніми організаціями можуть розробляти спільні програми та укладати угоди про проведення спільних заходів, учбових та виробничих практик з туристичного менеджменту, готельного господарства тощо. Вони практикують діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у галузі рекреації, сприяють стажуванню українських фахівців за кордоном.

Рекреаційна діяльність організовується відповідно до функціонального зонування національних природних і регіональних ландшафтних парків, біосферних заповідників, а також в межах парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, ботанічних садів, зоопарків, дендропарків. Як науково-пізнавальна та освітньо-виховна рекреація вона може практикуватися в охоронних зонах природних заповідників (спостережні вежі з відповідним оптичним облаштуванням, об'їзний кінний туристичний маршрут верхи чи на тачанці тощо), або в середині заповідника на еколого-освітніх стежках, в музеях, культових об'єктах тощо у супроводі екскурсовода чи працівників служби охорони. В територіальних межах заказників і пам'яток природи вона може здійснюватися при умові забезпечення їх охорони та збереження відповідно до положення про заказник та охоронних зобов'язань власників або користувачів земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником чи пам'яткою природи.

Екскурсійна діяльність у межах природно-заповідного фонду України становить собою різновид рекреаційної діяльності щодо організації подорожей, які не перевищують 16 годин (в межах світлої частини дня), тобто без ночівлі

(без розбиття наметів і розкладання вогнищ), у супроводі фахівця-екскурсовода за задалегідь складеними маршрутами для ознайомлення з визначними місцями, пам'ятками природи, історії, культури, музеями тощо. Гід (екскурсовод), який надає учасникам подорожі екскурсійно-інформаційні, організаційні та інші послуги повинен володіти фаховою інформацією про місцеперебування, визначні місця, об'єкти показу, а також мовою своєї країни чи мовою іноземних туристів або загальнозрозумілою для них мовою.

Природні заповідники та національні природні парки є науковими установами, де проводяться регулярні наукові дослідження. Традиції їх сягають ще початку ХІХ сторіччя, коли московський професор-зоолог Г.О.Кожевников сформулював наукові завдання заповідників. Він вважав, що заповідники – це наукові установи, покликані при невтручанні людини в природу досліджувати фундаментальні закономірності функціонування живої природи, такі як природний добір, боротьба за існування, спадковість тощо. Із самої суті еволюційного процесу витікає необхідність проведення досліджень, які були б спадковими, тривали десятиріччя. Згодом такий підхід був застосований у світі при створенні біосферних заповідників (резерватів).

1928 року Г.О.Кожевников у журналі “Охорона природи” опублікував роботу “Как вести научную работу в заповедниках”. Вона значною мірою лягла в подальшому в основу програми наукової роботи в заповідниках, яка отримала назву “Літопис природи”. Погляди Г.О.Кожевникова підтримували інші видатні біологи того часу, серед яких слід згадати Й.К.Пачоського, А.А.Янату та В.В.Станчинського. До початку 30-х років еколого-еволюційний підхід до проведення наукових робіт в заповідниках був сформований і втілений в життя в ряді заповідників, зокрема в “Асканії-Новій” та Кримському. Розвиток цього напрямку в 1930-х роках був припинений „лисенківщиною”. Наступні десятиріччя характеризувалися численними реорганізаціями заповідників і спадом наукових досліджень у них.

У 1970-80-х роках поступово відбувалося відновлення принципів заповідної справи. Значну роль в цьому зіграли відомі вчені-біологи Є.М.Лавренко, А.М.Семенова-Тян-Шанська, В.Є.Соколов. Була опублікована низка наукових збірок, де висвітлювалися результати наукової роботи в заповідниках, опубліковані переліки флори та фауни заповідників, проведено декілька наукових нарад. Особливо слід відзначити вихід в світ методичного посібника К.П.Філонова та Ю.Д.Нухімовської «Летопись природы в заповедниках СССР» (1985). Він вже близько двох десятиріч є тим методичним зведенням, за яким працювали і нині працюють науковці заповідників, в тому числі і в Україні. Однак, суттєві зміни у державному ладі України, формування нової системи її природно-заповідних територій із переважанням в ній не лише заповідників, але й національних природних парків, викликали необхідність написання вітчизняного методичного посібника по веденню Літопису природи. Робота над ним була завершена 2002 року.

Законом України “Про природно-заповідний фонд України” (1994) передбачено, що Літопис природи є основною формою узагальнення наукових досліджень в заповідниках та національних природних парках. Літопис

природи є головною науковою темою, яка ведеться постійно, результати досліджень щорічно оформлюються у вигляді окремих томів. Центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища здійснює методичне забезпечення ведення Літопису природи в заповідниках та національних природних парках.

Методична програма ведення сучасного Літопису природи передбачає викладення в ньому як традиційних розділів, які були наявні у вищезгаданому Літопису Філонова та Нухімовської (1985), так і нових розділів, пов'язаних із розвитком сучасного періоду заповідної справи, розвитком міжнародних і європейських підходів до неї.

Для проведення наукових досліджень в заповідниках та національних природних парках обладнуються наукові полігони. До них належать пробні площі, які закладаються в різних типах екосистем, а також профілі і трансекти, що перетинають територію і відбивають зміни на ній рельєфу, ґрунтів, водного режиму, рослинного покриву та тваринного населення. Є також фенологічні маршрути, на яких на визначених об'єктах вивчають фенологію рослин та тварин. В заповідниках та національних природних парках повинна також бути метеостанція або метеомайданчик. Саме на цих наукових полігонах згідно програми Літопису і проводиться наукова робота в згаданих категоріях ПЗФ.

Щорічно протягом всього року проводиться вивчення абіотичного середовища території заповідника або національного природного парку. При вивченні клімату досліджуються основні метеорологічні показники, які складають метеорологічну характеристику сезонів року. Проводяться гідрологічні дослідження, особливо на територіях, де добре представлені водойми, болота, зволожені екотопи. Основна увага приділяється вивченню рівня ґрунтових вод та його динаміки, дослідженню хімічного складу вод. Проводиться вивчення рельєфу території, насамперед, на профілях та трансектах.

При вивченні рослинного світу досліджуються флора та рослинність території. Протягом всього періоду існування заповідників та національних природних парків вивчається їх флора, проводиться її інвентаризація. Наявний перелік видів весь час доповнюється. Особлива увага приділяється раритетній компоненті флори – рідкісним видам. Фіксуються їх місцезростання, складається картосхема їх поширення. В заповідниках, а останнім часом і в національних природних парках все більша увага приділяється популяційним дослідженням, насамперед рідкісних видів флори. Базуючись на результатах багаторічних досліджень, вивчається динаміка флори, фіксується поява синантропних та адвентивних видів.

При вивченні рослинності території проводиться дослідження складу та будови ценозів, визначаються едифікатори та доміанти, складається класифікаційна схема рослинності. Тривалий час при геоботанічних дослідженнях в Україні використовувалася домінантна класифікація. Останнім десятиріччям все більшого поширення набуває флористична класифікація рослинності на засадах школи Браун-Бланке, яка широко використовується в країнах Західної та Середньої Європи. Це дасть в перспективі можливість

порівняти рослинність природно-заповідних територій України, насамперед національних природних парків з рослинністю європейських країн та інших регіонів світу.

Для національних природних парків важливе значення має вивчення рекреаційних змін рослинного покриву, оскільки в них є функціональні зони регульованої та стаціонарної рекреації.

При вивченні тваринного світу ведеться інвентаризація фауни, результати її щороку фіксуються. Ведеться облік чисельності тварин за окремими їх групами – ссавців, птахів, плазунів, земноводних, риб та комах. У Літопису наводяться форми таблиць, в які вміщуються отримані результати, рекомендуються методики обліку для кожної групи тварин.

Традиційним для Літопису природи є *ведення календаря природи*. Це – періодизація річного циклу природи, яка дає можливість відобразити характерні біокліматичні риси поточного року та сезонів. Об'єктами спостережень є насамперед широкоареальні та місцеві масові види, які виконують роль фенологічних індикаторів. Проводиться фенокліматична періодизація року.

До нових розділів, вміщених у сучасному Літопису, належить розділ про функціональне зонування національних природних парків та біосферних заповідників, оскільки реальне збереження видів в них залежить від того, в якій функціональній зоні з певним режимом вони знаходяться.

Звертається увага також на збереження видів рослин і тварин, природних середовищ, занесених до чинних для України міжнародних переліків. У Літопису фіксується також участь заповідників та національних природних парків у виконанні чинних для України міжнародних конвенцій. Тексти конвенцій, як і інший потрібний довідковий матеріал, наведені у додатку до Літопису (на магнітному носіїві).

Крім Літопису природи, заповідники та національні природні парки можуть виконувати спеціальні, в тому числі госпдоговірні теми, пов'язані з природоохоронною тематикою, особливо – охороною біорізноманіття та цінних природних комплексів. У заповідниках та національних природних парках можуть проводити дослідження інші науково-дослідні та науково-освітні установи й організації. Вони зобов'язані передавати дирекції заповідників і національних природних парків інформацію про результати досліджень у вигляді звітів. У заповідниках та національних природних парках фіксується кількість експедицій, що працювали на їх територіях, список друкованих праць, в яких використані матеріали, що були отримані в результаті наукових досліджень на природно-заповідній території.

Заповідники та національні природні парки зобов'язані мати наукові фонди та забезпечувати постійне їх поповнення. Ці фонди складаються із інформаційного блоку (комп'ютерних програм та баз даних), картотек із різних напрямків досліджень, гербарію, фітоценотеки, зоологічних колекцій, тематичної фототеки, зразків ґрунтових монолітів тощо. Первинною науковою інформацією є картки спостережень – флористичні, фенологічні, зоологічні, геоботанічні описи, виконані за відповідною формою, а також гербарні аркуші,

зоологічні колекції. Важливими інформаційними матеріалами є слайди та фотографії.

На основі отриманих наукових матеріалів співробітники заповідників та національних природних парків готують наукові публікації, науково-популярні видання, тексти лекцій для населення, в національних природних парках також путівники по екологічних стежках. Ними також розробляються природоохоронні рекомендації для органів влади із планами заходів та пропозиціями.

На наукових установах в природі - заповідниках та національних природних парках – лежить складне і важливе завдання збирання та аналізу інформації, отриманої безпосередньо в природних умовах. Нині актуальним є питання про більш широке використання цієї інформації.

Рекомендована література [4,3,5,6,7,12,14,15]

Тема 9. Експрес оцінка стану територій ПЗФ та визначення пріоритетів щодо їх управління

Згідно чинного законодавства, природно-заповідний фонд (ПЗФ) України – це ділянки суходолу і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність. Основним законодавчим актом, що регулює відносини, пов'язані з природно-заповідним фондом, є Закон України “Про природно-заповідний фонд України”. Основні проблеми розвитку заповідної справи в Україні зумовлені, перш за все, недосконалістю системи управління у цій сфері, низьким рівнем фінансування, матеріально-технічного забезпечення, недостатнім розвитком спеціальних наукових досліджень, слабкою правовою відповідальністю за порушення режиму заповідних територій та об'єктів. Методики оцінки заповідних територій, які використовувались до недавнього часу, були різними і здебільшого частково оцінювали заповідні об'єкти за допомогою окремих показників. Тому досить ефективною виявилась методика RAPAM (Rapid Assessment and Prioritization of Protected Area Management), яка дозволяє в повній мірі оцінити стан заповідних об'єктів, була розроблена групою науковців в 1999-2002 роках. Розглянута методика є ефективним інструментом для оцінки стану заповідних територій, яка дає можливість визначити сильні і слабкі сторони в управлінні; оцінити негативні діючі фактори впливу і потенційно можливі загрози; визначити цінні та антропогенно вразливі природоохоронні території; вказати пріоритети природоохоронної діяльності; опрацювати стратегічні кроки для вдосконалення процесу управління. Типова схема процесу оцінювання за методикою RAPAM передбачає 5 основних кроків (етапів):

Крок 1. Визначення обсягу оцінки включає вибір природоохоронних територій, для яких вона буде проводитися. Оцінці піддавалися 10 об'єктів природно-заповідного фонду Житомирської області. Дані об'єкти були відібрані із врахуванням їх екологічної цінності, статусу охорони, площі, та

взаємного розташування таким чином, щоб охопити заповідні території різного призначення, різної площі та з різних місцевостей, що сприятиме отриманню комплексної оцінки ситуації.

Крок 2. Оцінка даних включає наявну існуючу інформацію для кожної природоохоронної території та аналіз і погодження загального переліку негативних факторів і загроз.

Крок 3. Робота передбачає використання Анкети експрес-оцінки. На даному етапі проводиться аналіз, визначаються пріоритети й рекомендуються можливі подальші кроки стосовно конкретної заповідної території за визначеними критеріями, які складаються з 19 блоків.

Крок 4. Аналіз отриманих даних з різних частин анкети необхідний для ефективного планування діяльності конкретної природоохоронної території. Для цього важливо дослідити і достовірно встановити всі загрози і чинники, які можуть негативно впливати на функціонування цих територій.

Крок 5. Головним в цьому етапі є аналіз отриманих результатів і визначення подальших дій.

Отже, на підставі проведеного аналізу методики RAPRAM можна визначити негативні чинники і загрози в межах природоохоронних територій, а також особливості, які залежать від географічного розташування, рельєфу, гідрокліматичних умов, та від величини антропогенного навантаження. Методику експрес-оцінки стану територій природно-заповідного фонду та визначення пріоритетів щодо управління ними можна використовувати для країн, регіонів, адміністративних одиниць та проводити індивідуально для одного об'єкту ПЗФ. Її основний елемент – анкету, враховуючи рекомендації авторів методики, можна змінювати та адаптувати до конкретної території. Включення до переліку об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення, які перебувають у віданні Мінприроди, дозволить з'ясувати ефективність їх утримання та управління порівняно з об'єктами ПЗФ місцевого значення, які утримуються за рахунок обласного бюджету.

Для визначення стану заповідних територій, в яких не передбачено створення дирекцій, доцільно укладати окремий перелік та групувати їх залежно від основної мети оцінки. Групування може бути за категоріями, за територіальним принципом (для врахування місцевих ризиків, ставлення районної влади до природно-заповідного фонду), за площею, за просторовим розташуванням (на вододілах, в долинах водойм, в населених пунктах/близько/віддалено від населених пунктів та ін.), за фізико-географічним положенням, за основними землекористувачами та ін.

. Рекомендована література [7,8,11,13,15,16]

Тема 10. Заповідники та їх використання в рекреаційній та туристичній діяльності

Вихідні дані до вивчення теми

З метою вдосконалення організації рекреаційної діяльності установ природно-заповідного фонду України Міністерство охорони навколишнього природного середовища України затвердило Положення про рекреаційну

діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. Дія цього Положення поширюється на юридичних осіб незалежно від організаційно-правових форм та форм власності, фізичних осіб - підприємців, діяльність яких пов'язана з наданням усіх видів рекреаційних послуг на територіях ПЗФ, та громадян-споживачів цих послуг.

Суб'єкти рекреаційної діяльності на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду здійснюють свою діяльність відповідно до вимог чинного природоохоронного законодавства та інших нормативно-правових актів та нормативних документів. Основними напрями ведення рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів ПЗФ є створення умов для організованого та ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів; забезпечення попиту рекреантів на загальнооздоровчий, культурно-пізнавальний відпочинок, туризм, любительське та спортивне рибальство, полювання тощо; обґрунтування і встановлення допустимих антропогенних (рекреаційних) навантажень на території та об'єкти ПЗФ України; організація рекламно-видавничої та інформаційної діяльності, екологічної просвіти серед відпочиваючих, туристів у межах територій та об'єктів ПЗФ України; формування у рекреантів та місцевих жителів екологічної культури, бережливого та гуманного ставлення до національного природного надбання.

У Законі України "Про природно-заповідний фонд України" подано класифікацію територій та об'єктів ПЗФ України (стаття 3) та форм власності на території на об'єкти природно-заповідного фонду (стаття 4).

До складу природно-заповідного фонду України входять як природні, так і штучно створені території та об'єкти. Державний природно-заповідний фонд - це складна система, яка включає в себе чотири підсистеми:

природоохоронну та науково-дослідну (біосферні заповідники, заповідники і пам'ятки природи);

природоохоронну та рекреаційну (національні парки і пам'ятки садово-паркового мистецтва);

природоохоронну та ресурсновідновну (заказники природи);

науково-дослідну та природоохоронну (ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки).

Залежно від рівня наукової і природоохоронної цінності заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки - пам'ятки садово-паркового мистецтва отримують статус державного або місцевого значення. Залежно від походження та інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, заказники поділяються на ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, геологічні, палеонтологічні і та карстово-спелеологічні; пам'ятки природи поділяються на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Рекомендована література [12,13,5,7,15,14]

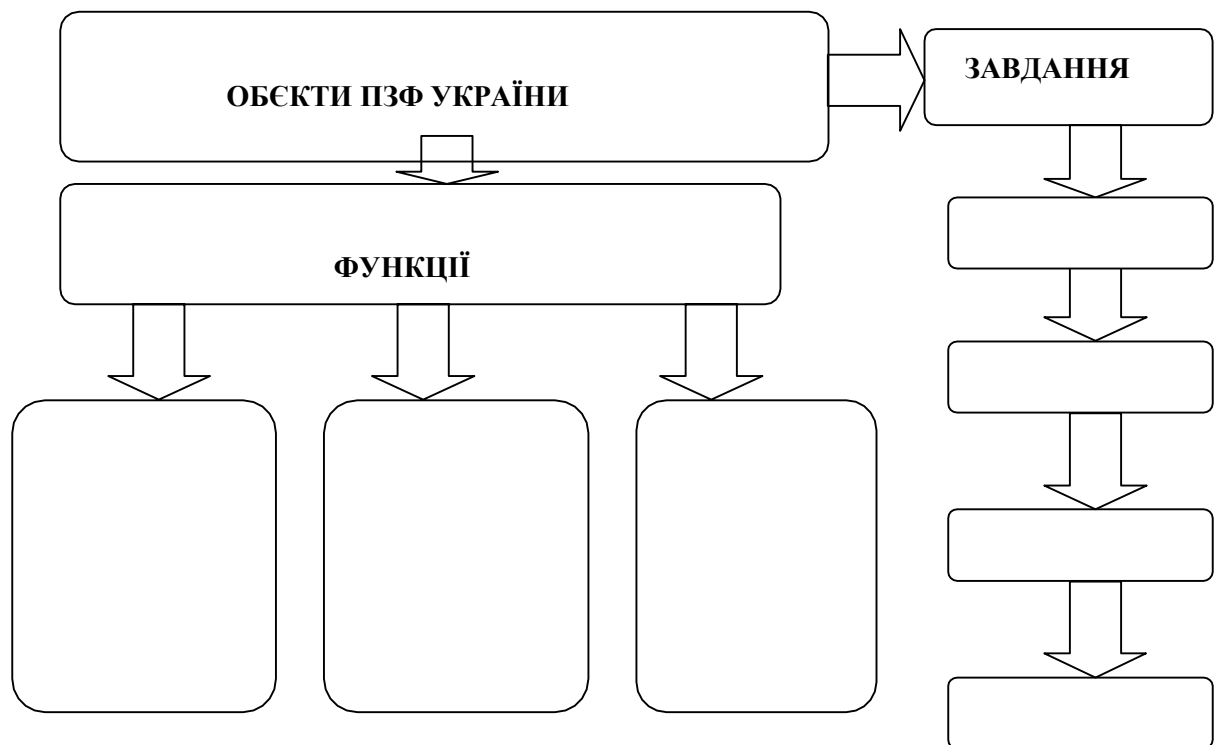
КОНТРОЛЬНІ І ДОМАШНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СРС

Тема 1. Поняття природоохоронних територій. Класифікація природоохоронних територій

1. Категорії природоохоронних територій.
2. Функції і завдання природоохоронних територій та об'єктів.
3. Класифікація природоохоронних територій і об'єктів України.
4. Міжнародна класифікація природоохоронних територій.

Контрольні питання та завдання

Завдання 1.. Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть колонки графічного зображення.

Завдання 2. Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть таблицю 1

Система цінностей природи (біоландшафтного різноманіття)

Види цінностей	Характеристика
<i>Економічна</i>	
<i>Цінність для здоров'я</i>	
<i>Рекреаційна</i>	
<i>Екологічна</i> (природоохронна, середовищеутворююча, природопідтримуюча)	
<i>Наукова</i>	
<i>Освітня</i>	
<i>Індикаційна</i>	
<i>Опційна</i>	
<i>Естетична</i> (психолого-естетична)	
<i>Історико-культурна</i>	
<i>Патріотична</i>	
<i>Релігійна</i>	
<i>Етична</i>	
<i>Свободи</i>	
<i>Еталонна</i>	
<i>Музейна</i>	
<i>Духовна</i>	
<i>Виховна</i>	
<i>Символічна</i>	
<i>Надхнення</i>	
<i>Спадковості</i>	
<i>Захисту від нових хвороб</i>	
<i>Неусвідомлені</i> (невідомі, нерозроблені)	
<i>Цінність існування</i>	

Завдання 2. Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть таблицю 2.

Таблиця 2

Етапи розвитку природоохоронної і справи в Україні

Етап розвитку заповідної справи в Україні	Характеристика
Перший етап (до 988 року)	
Другий етап (XI-XVI)	
Третій етап (XVII – 1850 рік)	
Четвертий етап (1850 – 1917 роки)	
П'ятий етап (1917 – 1930 роки)	
Шостий етап (1930 – 1965 роки)	
Сьомий етап (1965 – 1990 роки)	
Восьмий етап (1991 – 1999 роки)	
Дев'ятий етап (2000 – до теперішнього часу)	

Завдання 3. Обґрунтуйте і запишіть після яких дисциплін екологічного і природоохоронного характеру, на Вашу думку, має вивчатися курс "Туризм на природоохоронних територіях".

:

Завдання 4. Запишіть перелік міжнародних і національних організацій, які займаються проблемами охорони природи.

МСОП – Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів

Завдання 5 Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть таблицю 3.

Таблиця 3

Вклад вчених у розвиток природоохоронної справи

Прізвище вченого, рік	Його вклад у розвиток заповідної справи
В.В. Докучаєв – відомий російський вчений-грунтознавець	

Завдання 6. Дайте відповідь на запитання:

1. З'ясуйте етапи взаємодії суспільства і природи?
2. Яка мета і завдання навчальної дисципліни?
3. Об'єкт і предмет досліджень дисципліни.
4. Структура навчальної дисципліни.
5. Що повинні знати студенти після вивчення навчальної дисципліни “Туризм на природоохоронних територіях”?
6. Що повинні вміти студенти після вивчення навчальної дисципліни

Рекомендована література: [1, 4, 5, 11, 14, 15, 18].

Тема 2. Критерії і принципи відбору територій для заповідання. Природоохоронне законодавство.

1. Критерії і принципи відбору природоохоронних територій.
2. Законодавча база природоохоронної діяльності. Природоохоронне законодавство.
3. Правовий режим територій та об'єктів природоохоронної діяльності.

Завдання до виконання практичної роботи

Завдання 1. Вкористовуючи різні інформаційні джерела заповніть табл. 4.

Таблиця 4

Нормативно-правове забезпечення заповідної справи в Україні.

Закони України	Назва	Трактування
Укази Президента України		
Постанови Кабінету Міністрів України		
Накази та інші нормативні акти Мінприроди, які є обов'язковими до виконання всіма підприємствами, установами, організаціями та громадянами в частині забезпечення вимог законодавства про ПЗФ		

Завдання 2. ристовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть табл. 5.

Таблиця 5

Основні засоби збереження територій і об'єктів ПЗФ

Засоби збереження об'єктів ПЗФ	Характеристика

Завдання 5. Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть табл. 9.

Таблиця 9

Правовий режим територій і об'єктів ПЗФ України

Режим територій і об'єктів ПЗФ	Характеристика	Категорії територій і об'єктів ПЗФ

Завдання 6. Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть табл. 10

Таблиця 10

Форми власності на території і об'єкти ПЗФ України

Форми власності на території і об'єкти ПЗФ	Характеристика	Категорії територій і об'єктів ПЗФ, їх зони

Завдання 7. Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть табл. 11

Таблиця 11

Види відповідальності за порушення про ПЗФ України

Види відповідальності	Характеристика

Завдання 8. Дайте відповіді на теоретичні питання практичної роботи №2

Рекомендована література: [2, 4, 6, 11, 14, 15, 17,].

Тема 3. Концепції охорони природи. Створення та проектування територій природно-заповідного фонду

1. Етапи розвитку природоохоронної діяльності. Концепції охорони природного середовища.
2. Етапи створення територій природно-заповідного фонду та їх особливості.
3. Території та об'єкти природно-заповідного фонду як елементи національної екомережі

Завдання 1. Використовуючи різноманітні інформаційні джерела заповніть табл. 12.

Таблиця 12

Завдання і функції територій і об'єктів природно-заповідного фонду України

Категорії заповідних об'єктів України	Функції, значення
<i>Природні заповідники</i>	
<i>Біосферні заповідники</i>	
<i>Національні природні парки</i>	
<i>Регіональні ландшафтні парки</i>	
<i>Заказники: ландшафтні ботанічні загальнозоологічні орнітологічні ентомологічні іхтіологічні гідрологічні загальногеологічні палеонтологічні карстово-спелеологічні лісові</i>	
<i>Пам'ятки природи: комплексні ботанічні зоологічні гідрологічні геологічні</i>	
<i>Заповідні урочища</i>	
<i>Ботанічні сади</i>	
<i>Дендрологічні парки</i>	
<i>Зоологічні парки</i>	
<i>Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва</i>	

Завдання 2. Використовуючи реєстр територій та об'єктів природно-заповідного фонду України нанесіть на контурну карту України:

природні заповідні об'єкти: природні заповідники, біосферні заповідники, транснаціональні біосферні резервати, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки (в межах Вінницької області), заказники загальнодержавного значення (по 5 видів кожного), пам'ятки природи загальнодержавного значення (по 5 видів кожної), заповідні урочища (5 об'єктів

штучні заповідні об'єкти: ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (по 5 об'єктів).

Завдання 3. Використовуючи реєстр територій та об'єктів природно-заповідного фонду своєї області нанесіть на контурну карту *природні і штучні заповідні об'єкти* на території свого району

Рекомендована література [1,2,8,14,16,18]

Тема 4 Природоохоронна діяльність на територіях та об'єктах природо-заповідного фонду. Експрес оцінка стану територій ПЗФ

1. Території пріоритету захисту та пріоритету збереження.
2. Рекреаційна, наукова та освітньо-виховна діяльність на територіях і об'єктах природоохоронної діяльності.
3. Експрес оцінка стану територій ПЗФ: методологічні підходи, аналіз результатів, методика проведення.

Контрольні запитання та завдання

1. Які цілі ставить перед собою Конвенція про біологічне різноманіття (1992 р.) ?
2. У чому полягають головні завдання Бернської (1979 р.) конвенції ?
3. В чому різниця між Протоколом Монтере та Протоколом Сан-Хосе ?
4. Яке відношення до організації заповідної справи в Україні мають Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Віденська конвенція про охорону озонового шару атмосфери ?
5. Яким Законом України регламентується порядок створення територій та об'єктів ПЗФ?
6. Назвіть найважливіші міжнародні конвенції та угоди, які слід враховувати при створенні об'єктів ПЗФ.
7. Які етапи включає процедура створення об'єктів природно-заповідного фонду ?

Рекомендована література [1,2,11,14,17,22]

Тема 5. Рекреаційно-туристичний потенціал заповідників.

1. Заповідники, як об'єкти природоохоронної діяльності.
2. Основні напрямки рекреаційної та туристичної діяльності на території заповідників.
3. Заповідники України та Закарпаття: рекреаційне та туристичне використання.
4. Рекреаційний потенціал заповідників Азії, Північної, Південної Америки, Африки, Австралії та Океанії.

Контрольні запитання та завдання

1. Які Ви знаєте найважливіші міжнародні документи щодо збереження біотичного та ландшафтного розмаїття?
2. Значення водно-болотних угідь. Матеріалио Рамсарської конвенції.
3. Чим було зумовлене прийняття Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають підзагрозою зникнення?
4. Яку роль відіграла Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття у формуванні національної екомережі України?
5. Назвіть основні структурні елементи екологічної мережі та їх функції.
6. Які заходи передбачається здійснити для формування національної екомережі і яка роль при цьому відводиться територіям та об'єктам природно-заповідного фонду?
7. Які категорії ПЗФ України можуть здійснювати рекреаційну діяльність?
8. У чому полягає стратегічна мета екотуризму?
9. Назвіть основні принципи планування та функції ландшафтних стежок.

Рекомендована література [1,2,3,9,10,11,20,23]

Тема 6. Рекреаційно-туристичний потенціал національних природних парки

1. Національні парки як об'єкти рекреаційно-туристичної діяльності.
2. Організація туристичної, рекреаційної діяльності в національних парках. Туристичний продукт національних парків.
3. Приклади використання національних парків в рекреаційній, туристичній діяльності.

Контрольні запитання та завдання

Завдання 1. Дайте характеристику основним елементам національної екологічної мережі та вкажіть до якого екологічного елементу екологічної мережі вони відносяться. Заповніть таблицю 13.

Основні елементи національної екомережі загальнодержавного значення

<i>Основні території та об'єкти – складові екомережі</i>	<i>Елемент екомережі</i>
<p><u>Біосферні заповідники</u>: Карпатський, Розточанський, Східні Карпати; <u>Природний заповідник</u> Горгани; <u>Природні національні парки</u>: Синевір, Карпатський, Ужанський, Сколівські Бескиди, Гуцульщина <u>Природний національний парк</u> Галицький</p>	
<p><u>Природні заповідники</u>: Кримський, Ялтинський, Карадазький, Опукський; <u>Природні національні парки</u>: Севастопольський, Чатир-Даг.</p>	
<p><u>Біосферний заповідник</u> Західне Полісся; <u>Природні заповідники</u>: Черемський, Рівненський, Південнополіський.</p>	
<p><u>Біосферний заповідник</u> Поліський; <u>Природні заповідники</u>: Дніпровський, Деснянський; <u>Природні національні парки</u>: Мезинський, Коростишівський, Ічнянський, Голосіївський ліс.</p>	
<p><u>Природні національні парки</u>: Середньосеймський, Деснянсько-Старогутський, Тростянецько-Ворсклянський;</p>	
<p><u>Природний заповідник</u> Медобори; <u>Природні національні парки</u>: Подільські Товтри, Кременецькі Гори, Центрально-Подільський, Савранський ліс, Дністровський каньйон.</p>	
<p><u>Українським лісостеповий біосферний заповідник</u>; <u>національні природні парки</u>: Черкаський Бір, Холодний Яр, Середньо-Придніпровський, Трахтемирівський, Преяслав-Хмельницький, Чорноліський;</p>	

<u>Національний природний парки: Святі Гори, Сіверсько-Донецький, Слобожанський, Гомольшанський.</u>	
<u>Український степовий природний заповідник; Національні природні парки: Приазовський Меотида.</u>	
<u>Біосферні заповідники: Чорноморський, Асканія Нова; національні природні парки: Нижньодніпровський, Азово-Сиваський.</u>	
<u>Нижньодністровський природний національний парк.</u>	
<u>Дунайський біосферний заповідник.</u>	
<u>Казантипський, Опукський природні заповідники; національні природні парки: Азово-Сиваський, Меотида.</u>	
<u>Національні природні парки: Велике філофорне поле, Зернова, Мале філофорне поле, Кінбурська коса.</u>	

Завдання 2. Вміти пояснити такі терміни: созологія, ключова та сполучна територія, буферна зона, екокоридор, екомережа, новий світогляд, принципи виділення територій для організації екомережі; наукові підходи - раритетний, категоріальний, режимний, моніторинговий.

Завдання 3. Зробити аналіз динаміки площ рекреаційних заповідних територій за 5 років по адміністративним районам Закарпатської області

Рекомендована література [1,2,,9,10,11,20,23,]

Тема 7. Парки пам'ятки садово-паркового мистецтва як об'єкт туризму і рекреації

1.Парки пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади та інші штучні природоохоронні об'єкти та їх використання в туристичній та рекреаційній діяльності.

2.Мережа садів і парків в Україні.

3.Мережа садів і парків в країнах світу.

Контрольні питання і завдання

1. Охарактеризуйте види використання територій та об'єктів ПЗФ .
2. Проаналізуйте зарубіжний і вітчизняний досвід мережі садів і парків ві світі та Україні
3. Наведіть на прикладіф Карпатського регіону суб'єкти рекреаційної діяльності з використанням в туристичній діяльності
4. Рекреаційні ресурси та їх місце і роль в парках ,пам'ятках садово-паркового мистецтва туризму і рекреації

Згідно таблиці 14 та використовуючи роздатковий матеріал створити графічне зображення і охарактеризувати зміст критеріїв щодо збереження біотичного та ландшафтного різноманіття

Таблиця 14

Критеріїв щодо збереження біотичного та ландшафтного різноманіття

Група критеріїв	Зміст критеріїв
А. Типовість, рідкісність або унікальність угіддя	1 - бути типовим, рідкісним або унікальним зразком природних або напівприродних (штучних) водно-болотних угідь для відповідного біогеографічного регіону
Б. Види рослин і тварин, які перебувають під загрозою зникнення в усьому світі	2 - бути середовищем існування вразливих видів, видів та екологічних угруповань, які перебувають під загрозою зникнення 3 - бути особливо цінним в якості середовища для підтримання біологічного різноманіття певного біогеографічного регіону 4 - бути особливо цінним в якості середовища існування видів рослин і тварин на критичних стадіях їх біологічних циклів
Спеціальні критерії щодо водних та навколо водних птахів	5 - бути місцям регулярного перебування понад 20 тис. особин водно-болотних птахів 6 - бути місцям регулярного перебування не менш як 1 відсотка біогеографічної популяції одного виду або підвиду птахів водно-болотного комплексу
Спеціальні критерії щодо риб	7 - бути особливо цінним як середовище для підтримання певного співвідношення видів риб, їх вікової структури, що загалом визначає цінність водно-болотних угідь, їх біологічне різноманіття 8 - бути важливим місцям нересту, нагулу чи зимівлі місцевих видів риб, які мають вирішальне значення для підтримання їх популяцій

Рекомендована література [1,2,4, 14,15,19,]

Індивідуальні науково-дослідні завдання

1. Біосферний заповідник "Асканія Нова" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
2. Карпатський біосферний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
3. Чорноморський біосферний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
4. Природний заповідник "Розточчя" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
5. Природний заповідник "Медобори" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
6. Луганський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
7. Канівський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
8. Природний заповідник "Мис Мартьян" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
9. Український природний степовий заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
10. Поліський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
11. Природний заповідник "Дунайські плавні" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
12. Ялтинський природний гірсько-лісовий заповідник і його роль у збереженні унікальних й типових екосистем, біорізноманіття і генофонду видів.
13. Дніпровсько-Орільський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
14. Карадагський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
15. Рівненський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
16. Природний заповідник "Єланецький" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
17. Білатеральний природний заповідник "Стужиця" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
18. Природний заповідник "Горгани" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
19. Карпатський національний природний парк і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
20. Шацький національний природний парк і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
21. Національний природний парк "Українські Бескиди" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
22. Національний природний парк "Синевір" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів

23. Національний природний парк "Подільські Товтри" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
24. Національний природний парк "Святі гори" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
25. Національний природний парк "Старогутський" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
26. Національний природний парк "Тарханкутський" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
27. Регіональні ландшафтні парки України і їх роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
28. Природно-заповідний фонд Європи та його оцінка.
29. Природно-заповідний фонд Південної Америки та його оцінка.
30. Природно-заповідний фонд Північної Америки та його оцінка.
31. Природно-заповідний фонд Азії та його оцінка.
32. Природно-заповідний фонд Австралії та його оцінка.
33. Природно-заповідний фонд Африки та його оцінка.
34. Ландшафтно-ценотична репрезентативність природно-заповідних територій.
35. Ценотична репрезентативність природно-заповідних територій.
36. Флористична репрезентативність природно-заповідних територій.
37. Ландшафтна унікальність природно-заповідних територій.
38. Ценотична рідкісність і унікальність природно-заповідних територій.
39. Флористична рідкісність і унікальність природно-заповідних територій.
40. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію природного заповідника.
41. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію заказника.
42. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію національного природного парку.
43. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію регіонального ландшафтного парку.
44. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію біосферного заповідника.
45. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію пам'ятки природи.
46. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію заповідного урочища.
47. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію дендрологічного парку.
48. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію ботанічного саду.
49. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію зоологічного парку.
50. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

51. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію лісового генетичного резервату.
52. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у природних заповідниках.
53. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у біосферних заповідниках.
54. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у національних природних парках.
55. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у регіональних ландшафтних парках.
56. Статус і завдання та вимоги щодо охорони природних комплексів у заказниках.
57. Статус і завдання та вимоги щодо охорони природних комплексів на території пам'яток природи.
58. Статус і завдання заповідних урочищ.
59. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо режиму ботанічних садів.
60. Статус і завдання та вимоги щодо режиму дендрологічних парків.
61. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо режиму зоологічних парків.
62. Статус і завдання та вимоги щодо режиму парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.
63. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у лісових генетичних резерватах.
64. Ведення документації з наукової діяльності заповідників і національних природних парків України, наукові фонди, музейна справа.
65. Ведення документації з рекреаційної та еколого-освітньої діяльності, сфери послуг установ природно-заповідного фонду України.
66. Ознайомчо-навчальна екскурсія по території чи об'єкті природно-заповідного фонду України.

ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА КОНТРОЛЮ ДОСЯГНУТИХ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

1. Предмет і об'єкт вивчення курсу “Туризм на природоохоронних територіях”.
2. Форми та масштаби впливу людини на природу, наслідки.
3. Основні положення ноосферного вчення В.І.Вернадського
4. Світові й регіональні проблеми сучасного природокористування.
5. Основні проблеми ресурсозбереження. Відтворення природних ресурсів.
6. Глобальні проблеми використання природних ресурсів.
7. Проблеми сучасного водокористування та збереження водних ресурсів.
8. Проблеми використання земельних ресурсів. Охорона ґрунтів.
9. Охорона лісів. Особливості лісогосподарського природокористування.
10. Забруднення атмосфери та проблеми захисту атмосферного повітря.
11. Історія створення установ охорони природи.
12. Основні природо-заповідні категорії.
13. Природно-заповідний фонд України: історія створення та сучасний розвиток.
14. Біосферні заповідники: нові форми природоохоронної роботи та міжнародної співпраці.
15. Історія створення та особливості біосферного заповідника “Асканія Нова”.
16. Карпатський біосферний заповідник як частина європейського екорегіону.
17. Особливості біосферного заповідника “Дунайські плавні”.
18. Чорноморський біосферний заповідник.
19. Природні заповідники України.
20. Національні природні парки України.
21. Гідрологічні заповідники України.
22. Ботанічні сади і дендрологічні парки України.
23. Природоохоронні об'єкти і заповідні території окремих регіонів.
24. Проблеми охорони натуральних ландшафтів.
25. Заповідники регіонів України.
26. Заповідники країн світу.
27. Охорона ландшафтів степової зони України.
28. Охорона природи Південного берега Криму.
29. Природоохоронні території Кримського півострова.
30. Охорона природи Чорного й Азовського морів.
31. Охорона лісостепових ландшафтів України.
32. Охорона природи українського Полісся.
33. Особливості природи Карпатського регіону.
34. Заповідні території та об'єкти в Західному регіоні України.
35. Охорона природи і заповідні території Українських Карпат.
36. Синевирський національний парк.
37. Ужанський національний парк.
38. Національні парки країн світу.
39. Парки пам'ятки садово-паркового мистецтва України та країн світу.
40. Заповідні урочища та пам'ятки природи.

41. Штучно створені природоохоронні об'єктива їх використання в туризмі і рекреації.
42. Міжнародна співпраця в галузі охорони природи.
43. Екорегіони і резервати Європи.
44. Європейська співпраця у збереженні природи Карпат.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ СРС

СРС оцінюється в межах комплексної оцінки знань, виходячи із видів роботи та критеріїв оцінювання з урахуванням особливостей навчальної дисципліни, обсягу годин, що відведені навчальним планом.

Самостійна (індивідуальна) студентів, яка передбачена в темі поряд з аудиторною, оцінюється під час поточного контролю теми на відповідному занятті.

Критеріями оцінювання є:

при усних відповідях: повнота розкриття питання, логіка викладання, культура мови, емоційність та переконаність, використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, періодичних видань тощо), аналітичні міркування, вміння робити порівняння, висновки;

при виконанні письмових завдань: повнота розкриття питання, цілісність, системність, логічна послідовність, вміння формулювати висновки, акуратність оформлення письмової роботи, підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки та інших технічних засобів.

Критерії оцінювання відповіді студента на семінарському занятті

оцінка «відмінно» – вичерпна відповідь на питання семінарського заняття. Студент відповідає логічно, послідовно, систематично. Відповідь свідчить про глибоке знання матеріалу. Студент опанував основну й додаткову літературу з теми, рекомендованої планом семінарського заняття. Доповідає впевнено, творчо, у доповіді виявляє науковий підхід, не підглядає у конспект, доцільно використовує терміни, правильно пояснюючи їх. Правильно відповідає на більшість питань викладача та учасників семінарського заняття;

оцінка «добре» – студент виявляє досить повні знання матеріалу, не припускається у своїй відповіді суттєвих неточностей, засвоїв основну літературу, рекомендовану планом. Дає відповіді на питання викладача та учасників семінарського заняття. Доволі часто під час відповіді користується конспектом;

оцінка «задовільно» – студент виявляє знання матеріалу в обсязі, достатньому для подальшого навчання і роботи за спеціальністю. Доповідач сильно «прикутий» до конспекту, припускається помилок. Матеріал не повно розкриває проблему. Відповідає на поставлені запитання з помилками, однак спроможний зі сторонньою допомогою виправити їх;

оцінка «незадовільно» – студент відповідає, читаючи з конспекту, без допомоги якого у матеріалі орієнтується слабо, допускає принципові помилки. Відповідає на поставлені запитання тільки зі сторонньою допомогою. Матеріал не розкриває проблему; студент читає з конспекту, матеріал відповіді студента розкриває проблему поверхово чи фрагментарно. На запитання викладача та студентів відповісти не може.

Підсумковий (семестровий) контроль.

Підсумковим контролем з дисципліни визначено навчальним планом – залік.

Оскільки підсумковий контроль з дисципліни “**Туризм на природоохоронних територіях**” проводиться у формі заліку, то він виставляється як середньозважений бал з результатів модульного (міжсесійного) контролю. Так як СРС виноситься окремим структурним елементом, то вона додаються до результатів модульного контролю викладачем.

Структура проведення семестрового контролю відображається довідома студентів на першому занятті.

РОЗПОДІЛ ВАГОВИХ КОЕФІЦІЄНТІВ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

“Туризм на природоохоронних територіях”

<i>Модульний контроль № 1</i>		
АУДИТОРНА РОБОТА		САМОСТІЙНА РОБОТА (в т.ч. ІРС)
ЗМ1		
Лекційні, семінарські (практичні), лабораторні заняття	Контрольний захід (контрольна робота, тестування, колоквіум тощо)	
T1, T2, T3, ...T5	T1-T5	
середнеарифметичне оцінок за національною шкалою	оцінка за національною шкалою	оцінка за національною шкалою/ середнеарифметичне оцінок за національною шкалою
$k_1=0,25$	$k_2=0,35$	$k_3=0,4$

ГЛОСАРІЙ

Адміністративно-господарська зона – частина ботанічного саду, дендрологічного парку, парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва, яка виділяється для виконання ними господарських завдань і функцій.

Ареал – область поширення на земній поверхні окремого виду живих організмів і їх угруповань. В ширшому розумінні – область поширення певного феномену (наприклад – типу ґрунту, певної етнічної спільноти людей тощо).

Біотичне різноманіття - варіабельність живих організмів з усіх джерел, включаючи, між іншим, наземні, морські, інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони. *Б.р.* це поняття включає в себе різноманіття в межах виду, між видами та різноманіття екосистем.

Біосозологічний паспорт – науковий документ, в який заносяться зняті показники досліджень популяцій рідкісних видів на постійних пробних площах у заповідниках та інших відповідних природно-заповідних територіях.

Біосферний заповідник – природоохоронна науково-дослідна установа міжнародного значення, що створюється з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферний резерват - територія чи акваторії, їхнє поєднання, яка реалізує три функції: збереження біорізноманіття, забезпечення збалансованого розвитку території та матеріально-технічної підтримки демонстраційних проєктів, екологічної освіти та тренінгів, досліджень і моніторингу і є визнаними на міжнародному рівні в рамках Програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера”.

Ботанічний сад – територія, що створюється з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи.

Буферна зона біосферного заповідника - територія, виділена з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону біосферного заповідника господарської діяльності на прилеглих територіях.

Буферна зона екомережі – природна територія з обмеженим природокористуванням, яка переважно є проміжною між природним осередком (осередками) екомережі і територіями господарського використання, і створюється з метою послаблення впливу на природній осередок (осередки) чи/та охорони біотичного та ландшафтного різноманіття. **Вид вразливий** – вид, що у найближчому майбутньому може бути віднесений до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан його популяції.

Вид ендемічний - вид, який існує лише у певному регіоні.

Вид зникаючий – вид, який перебуває під загрозою зникнення у природних умовах і збереження якого є малоімовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан його популяції.

Вид зниклий – вид, про який після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність його у природі чи спеціально створених умовах.

Вид зниклий в природі - вид, який зник в природі, але зберігається у спеціально створених умовах.

Вид недостатньо відомий – вид, який не можна віднести до жодної із зазначених в ЗУ “Про Червону книгу України” категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації.

Вид неоцінений – вид, про який відомо, що він може належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесений до неї.

Вид реліктовий - вид, що зберігся у даній місцевості від минулих геологічних епох.

Вид рідкісний – вид, популяція якого невелика і на даний час не належить до категорії зникаючих чи вразливих, хоча йому і загрожує небезпека.

Вид, що охороняється – вид, навмисне нанесення шкоди особинам якого і порушення середовища існування якого заборонено відповідними місцевими, державними, а також міжнародними актами.

Відновлювальна територія екомережі - існуюча або потенційна ділянка екомережі, що потребує відновлення природного стану (ренатуралізації).

Виховання екологічне – вплив на свідомість людини з метою формування дбайливого ставлення до природи, усвідомлення екологічних функцій живої та неживої природи, її цілісності та вразливості. Організаційними формами освітньо-виховної діяльності, які найбільш поширені в заповідних об’єктах, є гуртки, клуби, кінолекторії, школи природоохоронців, наукові товариства учнів, Мала академія наук, екотабори.

Всесвітове екомережа – система природних територій Європи, які особливо охороняються відповідно до світового та європейського екологічного права.

Генофонд – 1) уся сукупність видів живих організмів, 2) сукупність генів однієї групи особин (популяції, групи популяцій, виду). У першому значенні термін використовується переважно в охороні природи й заповідній справі, у другому – переважно в генетиці.

Господарська зона – частина національних природних, регіональних ландшафтних і зоологічних парків, яка виділяється для активізації та розвитку збалансованого менеджменту природними ресурсами, проведення

господарської діяльності, спрямованої на виконання завдань, які покладені на відповідну установу природно-заповідного фонду.

Дендрологічний парк – територія, що створюється з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Державна служба заповідної справи Міністерства екології та природних ресурсів України – урядовий орган державного управління у галузі природно-заповідної справи як однієї із головних сфер охорони навколишнього природного середовища України.

Екокоридор екомережі – видовжена суцільна чи перервна природна територія, що забезпечує поширення популяцій в їх природних ареалах, міграційні і сезонні переміщення з метою підтримання процесів розмноження, пошуку їжі тощо.

Екомережа – цілісна територіальна система природних осередків (ядер), екологічних коридорів між ними та буферних зон між природними осередками й територіями господарського використання, яка організується з метою покращання умов збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, забезпечення міграції тварин і рослин.

Екологічна стежка – спеціальний маршрут для проведення екскурсій у природі з метою ознайомлення відвідувачів з її живими і неживими об'єктами, запровадження теоретичних і практичних занять у відповідних пунктах, конкретної природоохоронної роботи, пропаганди природоохоронних знань, інформування про стан біотичного і ландшафтного різноманіття, пам'яток природи, історії та культури.

Заказник – природна територія (акваторія), оголошена з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Заповідна справа – теорія та практика збереження та відновлення природних комплексів і їх компонентів а також їх раціонального використання в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Заповідне урочище – лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення й оголошуються з метою збереження їх у природному стані.

Землепорядкування – система заходів, що включає облік і оцінку земель, їх розподіл між землекористувачами, планування землекористування, складання внутрішньо-господарських територіальних планів та ін.

Землекористування – 1) визначений порядок, умови та форми ведення господарства на певній території, 2) сукупність земельних ділянок, що знаходяться у користуванні певного землекористувача.

Землекористувач – фізична або юридична особа, яка користується землею.

Зоологічний парк – територія, що створюється з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин,береження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

Кадастр територій та об'єктів ПЗФ – система необхідних і достовірних відомостей про природні, наукові, правові та інші характеристики територій та об'єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду.

Календар природи – періодизація річного циклу природи з описом характерних біокліматичних рис поточного року та його сезонів.

Ландшафт – територія, чи тип території, однорідна за своїм походженням, історією розвитку та закономірним поєднанням компонентів географічного середовища.

Ландшафт антропогенний – ландшафт, змінений господарською діяльністю, режими якого частково контролюються людиною.

Ландшафт культурний – цілеспрямовано створений антропогенний ландшафт, структурні особливості якого відбивають культурні ідеали та норми суспільної групи.

Ландшафт природний – ландшафт, не змінений діяльністю людини.

Ландшафтне різноманіття - формальне вираження численних зв'язків, що мають місце в цей час між індивідуумом або суспільством та топографічно окресленою територією, і зовнішній прояв яких є результатом впливу природних та людських чинників та їх комбінацій протягом певного часу.

Ліміт використання природних ресурсів - обсяг природних ресурсів, який дозволяється використовувати в межах територіях та об'єктах ПЗФ. Об'єктами встановлення лімітів є всі природні ресурси в межах територій та об'єктів ПЗФ.

Літопис природи – основна форма узагальнення наукових досліджень та спостережень за станом і змінами природних комплексів, виконаних у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках. Літопис природи ведеться постійно за єдиною програмою та методикою, а результати досліджень щорічно оформлюються у вигляді окремих томів.

Моніторинг – комплексне систематичне спостереження, оцінка і прогноз за станом і змінами навколишнього природного середовища

Навантаження антропогене – ступінь впливу людини та її господарювання на навколишнє природне середовище або його компоненти “**НАТУРА 2000**” – програма Європейського союзу щодо створення системи територій спеціального інтересу збереження і розроблена з метою реалізації Директиви ЄС №79/409/ЕЕС про охорону диких птахів і Директиви ЄС

№92/43/ЕЕС про охорону середовищ існування дикої фауни і флори, якими визначені види рослин і тварин та типи природних середовищ, що потребують збереження.

Національний парк – природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більшого числа екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних із цілями збереження природного довкілля.

Національний природний парк – природоохоронна, рекреаційна, культурно-освітня, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Облікова справа – сукупність основних документів і відомостей про територію чи об'єкт ПЗФ, містить положення про цю територію чи об'єкт, охоронні зобов'язання, планово-картографічні матеріали, списки публікацій за результатами проведених у них досліджень, а також інші документи.

Охоронна зона – територія, прилегла до природних комплексів та об'єктів природних заповідників, установлена для забезпечення необхідного режиму їх охорони і запобігання негативному впливу господарської діяльності. В разі необхідності охоронні зони можуть установлюватися на територіях, прилеглих до окремих ділянок національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, а також навколо заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Охоронне зобов'язання – офіційний документ, за яким землекористувач приймає під охорону відповідну територію чи об'єкт ПЗФ й бере зобов'язання зберігати його та дотримуватись встановленого режиму охорони. Складається для тих територій та об'єктів ПЗФ, для управління якими не створені спеціальні адміністрації й які передаються під охорону підприємствам, установам і організаціям, на землях яких і у віданні яких вони знаходяться.

Пам'ятка природи – окреме унікальне природне утворення, що має особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення, оголошене з метою збереження їх у природному стані.

Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва – найбільш визначний та цінний зразок паркового будівництва оголошений з метою його охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Положення про територію чи об'єкт ПЗФ – офіційний документ, яким визначаються завдання, особливості природоохоронного режиму, характер функціонування природного і біосферного заповідника, національного природного парку, регіонального ландшафтної парку, заказника, ботанічного саду, дендрологічного та зоологічного парку.

Правопорушення екологічне – протиправне діяння (чи бездіяльність), що посягає на встановлений в Україні екологічний правопорядок і заподіяло чи реально загрожує заподіяти екологічну шкоду.

Пріоритет охорони – ознака природних комплексів (компоненти ландшафту, природні процеси, певні територіальні об'єкти тощо), заради збереження, відновлення або створення якої вводиться відповідний режим.

Природний заповідник – природоохоронна, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Природний осередок (природне ядро) екомережі – найбільш цінна (ключова) на біотичне та ландшафтне різноманіття територія, збереження якої вимагає дуже високого природоохоронного статусу.

Природно-заповідний фонд (ПЗФ) – ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Природно-територіальний комплекс – закономірне на певній території поєднання компонентів навколишнього природного середовища, що знаходяться у тісній взаємодії та взаємо обумовленості й утворюють цілісну систему.

Природокористування – сукупність всіх форм людської діяльності, пов'язаної з використанням (в т. ч. – з охороною) природних ресурсів і умов для забезпечення потреб людини.

Природоохоронна територія – ділянка суші чи моря, що спеціально призначена для збереження біорізноманіття, природних і пов'язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим в межах якої забезпечується законодавчими та іншими ефективними засобами.

Регіональний ландшафтний парк – природоохоронна рекреаційна установа місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в

природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Режим територій та об'єктів ПЗФ – сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання та відтворення їх природних комплексів.

Рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах ПЗФ – забезпечення попиту населення в оздоровленні та відпочинку, туризмі, санаторно-курортному лікуванні, любительському та спортивному рибальстві і полюванні тощо.

Смарагдова мережа Європи – сукупність природоохоронних територій, що створюються у рамках Бернської конвенції з метою збереження визначених у спеціальних переліках рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин та типів природних середовищ. Мережа створюється країнами, що не є членами ЄС, аналогічно програмі ЄС “НАТУРА 2000”

Служба державної охорони ПЗФ України – орган, головною функцією якого є забезпечення додержання режиму охорони територій і об'єктів ПЗФ а також попередження та припинення порушень природоохоронного законодавства України.

Збалансований розвиток – такий розвиток, який задовольняє вимогам сьогодення і не створює при цьому перешкод для задоволення своїх потреб майбутніми поколіннями. Цей розвиток має здійснюватись у межах двох ключових принципів:

принцип "задоволення потреб", зокрема, найбільшу увагу слід приділяти задоволенню першочергових потреб найбідніших країн світу,

принцип встановлення обмежень, що зумовлюються станом технології та суспільного розвитку на здатність довкілля задовольняти сучасні та майбутні потреби".

Стежка еколога-пізнавальна (екологічна) – спеціальний маршрут, який формується з метою демонстрації природоохоронних, естетичних і культурних цінностей.

Традиційне природокористування – процес взаємодії етносу з етнічною територією й є результатом їх багатовікової коеволюції та взаємо адаптації.

Транскордонна територія (об'єкт) – міждержавна територія (об'єкт), межі якої визначаються спільно двома (чи більше) прикордонними державами і щодо якої ці держави беруть зобов'язання по спільному управлінню. Такі спільні території (об'єкти), як правило, створюються на виконання міжнародних природоохоронних конвенцій, угод та інших рішень, націлені на спільне

забезпечення збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, збалансованого розвитку прикордонних територій.

Фактор антропогенний – вплив певного виду людської діяльності на навколишнє природне середовище, його компоненти, процеси

Фактор природний – вплив на екосистеми, їх компоненти та процеси чинників, які є незалежними від людської діяльності.

Фактор природно-антропогенний – вплив на навколишнє природне середовище, його компоненти та процеси природних факторів, на силі, напрямку та інших параметрах якого сильно позначилася діяльність людини.

Червона книга України – офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення

Список рекомендованих джерел

Базова література

1. Давиденко, В. М. Заповідна справа [Текст] : навч. посіб. для студ. екол., біол., природн., лісівн., агрон., зооінж. фак. вищих навч. закл. III, IV рівнів акред. / В. М. Давиденко – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 140 с.
2. Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник./ За заг. ред. М.Д.Гродзинського, М.П. Стеценка. – К.: Географіка, 2003. – 306 с.
3. Заповідники і національні природні парки України. - К.: Вища школа, 1999.- 230 с.
4. Заповідне паркознавство: навчальний посібник. / Попович С.Ю., Корінько О.М., Клименко Ю.О. – Тернопіль: Навчальна книга»Богдан», , 2011. – 320с.

Допоміжна література

5. Зелена книга Української ССР.- К.: Наук. думка, 1987.- 216 с.
6. Червона книга України. Тваринний світ.-Київ:УЕ,1994.- 464 с.
7. Червона книга України. Рослинний світ.-Київ:УЕ,1996.- 608 с.
8. Сівак В.К., Солодкий В.Д. Заповідна справа. – Чернівці: „Зелена Буковина”, 2001.

Періодичні видання

9. Журнал «Жива Україна»
10. Журнал «Заповідна справа»

Інформаційні ресурси

11. <http://cites.org/> - Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, Вашингтон, 1979 р.)
12. <http://ramsar.org/> - Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971)
13. <http://unesco.org.ua/> - Національна комісія України у справах ЮНЕСКО
14. <http://unesco.org/mab> - сторінка Програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера”, в рамках якої створена Світова мережа біосферних резерватів
15. <http://whc.unesco.org/heritage.htm> - сторінка Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972 р.)
16. <http://www.coe.int/> - сторінка Ради Європи.
17. <http://www.ecnc.nl/doc/lynx/> - сторінка Всеєвропейської екомережі на сайті Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття

18. <http://www.grid.unep.ch/bsein/redbook/index.htm> - Червона книга Чорного моря (Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, Бухарест, 1992)
  19. <http://www.menr.gov.ua/> - Міністерство екології та природних ресурсів України.
  20. <http://www.nature.coe.int/> - сторінка Центру Natura при Раді Європи.
  21. <http://www.rada.gov.ua/laws/> - сторінка законодавства України.
  22. <http://www.wcmc.org.uk/cms/> - сторінка Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.)
- <http://www.panda.org/> - Міжнародний фонд охорони природи (WWF International)

Навчально-методичне видання

Туризм на природоохоронних територіях

Методичні рекомендації

Укладачі: *Г.В. Машіка, Н.С. Кампов*

Тираж 10 пр.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4916 від 16.06.2015 р.

Редакційно-видавничий відділ МДУ,
89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>